

Sinteza srpske povijesti kao izazov hrvatskoj i srpskoj historiografiji i kulturi

Okrugli stol u organizaciji Centra za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Vijeća srpske nacionalne manjine grada Zagreba i naklade Golden marketing – Tehnička knjiga, Novinarski dom u Zagrebu, 22. siječnja 2009.

Drago Roksandić

Riječ poslije

Povodom izlaska iz tiska hrvatskoga izdanja knjige akademika Sime Ćirkovića *Srbi među europskim narodima* (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2008) održan je Okrugli stol *Sinteza srpske povijesti kao izazov hrvatskoj i srpskoj historiografiji i kulturi* (Novinarski dom u Zagrebu, četvrtak, 22. siječnja 2009) u organizaciji Centra za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Vijeća srpske nacionalne manjine grada Zagreba i naklade Golden marketing – Tehnička knjiga.

U njegovu su radu sudjelovali (abecednim redoslijedom): prof. dr. sc. Damir Agičić (Filozofski fakultet u Zagrebu), prof. dr. sc. Mladen Ančić (Sveučilište u Zadru), prof. dr. sc. Neven Budak (Filozofski fakultet u Zagrebu), prof. dr. sc. Milorad Pupovac (Filozofski fakultet u Zagrebu), prof. dr. sc. Radivoj Radić (Filozofski fakultet u Beogradu), Ilija Ranić (izvršni urednik, Golden marketing – Tehnička knjiga), prof. dr. sc. Milan Ristović (Filozofski fakultet u Beogradu), prof. dr. sc. Drago Roksandić (Filozofski fakultet u Zagrebu, urednik izdanja) i prof. dr. sc. Nikola Samardžić (Filozofski fakultet u Beogradu). Radom Okrugloga stola su moderirali Ilija Ranić i prof. dr. sc. Drago Roksandić. U njegovu je radu trebao sudjelovati i prof. dr. sc. Ivo Banac, ali je bio spriječen te je unaprijed dostavio svoje priopćenje. Zdravstvenim je razlozima bio spriječen i akademik Sima Ćirković, koji se sudionicama/sudionicima Okrugloga stola obratio pisanom porukom.

Ovaj je skup bio pripremljen i s unaprijed pripremljenim dvjema publikacijama. Jedna od njih *Prilozi za Okrugli stol „Sinteza srpske povijesti kao izazov hrvatskoj i srpskoj historiografiji i kulturi“* sadržava priloge S. Ćirkovića, D. Agičića, M. Ančića, I. Banca, N. Budaka, R. Radića i N. Samardžića, a druga je *Dijalog s povodom / „Srbi među europskim narodima“*, koja je opsežan razgovor D. Roksandića sa S. Ćirkovićem (vidjeti: *Dijalog s povodom 1*, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta u Zagrebu i FF press, 2009).

Redakcija *Radova Zavoda za hrvatsku povijest* je na prijedlog priređivača Okrugloga stola odlučila objaviti priopćenja s Okrugloga stola. Potrebno je napomenuti da su priopćenja R. Radića, M. Ristovića, D. Roksandića i napose N. Samardžića u konačnici dostavljena u izmijenjenom obliku. Drugi su autori ostali pri dostavljenim priopćenjima.

Budući da je ovo prvi put da se s ovako važnim povodom – pojava hrvatskoga izdanja sinteze srpske povijesti, k tomu djela jednoga od najutjecajnijih živućih srpskih povjesničara – u hrvatskoj stručnoj i kulturnoj javnosti raspravljalo o pitanjima koja ona otvara, za

očekivati je da će tiskanje ovih priloga biti dodatan poticaj nastavku diskusije o pitanjima za koje su i hrvatska i srpska historiografija nesumnjivo vrlo zainteresirane. Na koncu, za nadati se da će u skorijoj budućnosti u Beogradu biti tiskano izdanje sinteze hrvatske povijesti koja će biti djelo hrvatskoga povjesničara.

Zagreb, 27. travnja 2009.

* * *

Sima Ćirković

Pisana poruka sudionicima Okrugloga stola „Srbi među europskim narodima“

Poštovane kolegice i kolege,

umesto da vas sretnem i lično pozdravim, prisiljen sam da vam se na ovaj način obratim. Pokazalo se, nažalost, da je moj optimizam bio nerealan. Žao mi je utoliko više što sam svestan da je izdavač, Golden Marketing – Tehnička knjiga, pored toga što je okupio odličan tim stručnjaka, koji su se trudili oko hrvatskog izdanja, uložio napore da i predstavljanje knjige prevaziđe uobičajene okvire i okupi ljude čije reči imaju težinu. Osećam potrebu da zahvalnosti izdavaču dodam i zahvalnost svim učesnicima, koji su se na poziv organizatora našli danas na okupu, posebno onima koji su poneli i određeni teret utoliko što su pisali i što će govoriti o knjizi.

Pažnjom koja je knjizi ukazivana tokom pripreme i sada, po izlasku pred čitaoce, duboko sam dirnut i pitam se da li takvu pažnju zaslužujem. Knjige ove vrste ne bi trebalo da imaju dugi vek; prirodno je da sami autori žele da budu prevaziđene i zamenjene novim u kojima će biti otelovljen sav napredak istraživanja. Jer, i u razvoju naše discipline smenjuju se koraci, periodu istraživačkih priloga slede pogledi na celinu, koji će usmeriti istraživanja ostvarivana do sledeće sinteze itd. Priređujući knjigu, kojoj ste posvetili pažnju, nastojao sam uvažiti ono što su uradili prethodnici iz nekoliko generacija, ali i primeniti ono što se u međuvremenu pojavilo novo u svetu, u metodima, pristupu, temeljnosti kritike, konceptima, kriterijima. S obzirom na godine bilo bi nerealno da obećam da ću iskoristi ono što se bude pročitano i čulo – za mene je kasno – ali lični momenat tu i nije bitan, već problemi, teze, rešenja, novine, koje se pojavljuju u ovoj vrsti publikacija, a mogu biti osporavani ili potvrđivani u daljem razvoju nauke. Sa željom da knjiga sa diskusijom, koja će je pratiti, makar malo doprinese daljem razvoju istoriografije kod nas, srdačno pozdravljam sve učesnike.

Beograd, 20. januara 2009.

* * *

Damir Agičić

O knjizi „Srbi među europskim narodima“

Pripadam generaciji koja je studirala polovicom osamdesetih, a u povjesničarski ceh ulazila na prijelazu u devedesete, dakle već u doba uznapredovale jugoslavenske krize i nagovještaja rata što nas je uskoro nakon toga zadesio. Za studija su nam povremeno

dolazili beogradski profesori i držali predavanja, jednako kao što su neki naši profesori gostovali na beogradskom sveučilištu. Ne sjećam se točno je li među našim gostima bio i profesor Sima Ćirković; mislim da jest, da sam ga imao prilike slušati negdje 1984. ili 1985. godine ili nešto kasnije. U svakom slučaju, na drugoj sam godini studija navedene godine čuo za njega. Upoznao sam ga posredno, čitajući njegove članke i knjige o srednjovjekovnoj povijesti Srbije i Bosne i Hercegovine. U moje se vrijeme ispit iz srednjovjekovne povijesti naroda bivše Jugoslavije spremao dugo i ozbiljno, a profesor Kampuš osobito je inzistirao na čitanju izvora i šire literature, a ne samo udžbenika i priručnika. Drugi sam se put s Ćirkovićem, i ovaj put posredno, susreo na Interliberu prije nekih sedam ili osam godina: u rukama sam držao impozantnu *Enciklopediju srpske historiografije*, knjigu velikoga formata, koja me je privukla svojom – već na prvi pogled – ozbiljnošću pristupa. Na moju veliku žalost, odbila me cijenom; ako se dobro sjećam stajala je negdje oko sto eura. Gospodin koji ju je nudio pravdao se njezinom visokom cijenom i u samoj Srbiji, a usto i veličinom i značenjem same knjige, kao i imenom glavnoga urednika. Znao sam da Sima Ćirković ulazi među one srpske povjesničare koji su pružali otpor tada prevladavajućem političkom mišljenju u Srbiji i da se nikako ne slaže s režimom, da su njegovi pogledi usmjereni u pravcu demokracije i ljudskih prava, odnosno da se u svome radu profesor vodi prije svega znanstvenim i stručnim kriterijima. Ne mogu opisati koliko mi je danas žao što nisam riskirao tih sedamsto-osamsto kuna i kupio Ćirkovićevu *Enciklopediju*. Moja kasnija relativno intenzivna potraga za kakvim antikvarnim primjerkom još nije urodila plodom.

Poučen iskustvom s *Enciklopedijom*, prije dvije ili tri godine bez premišljanja sam kupio Ćirkovićevu *Srbe među europskim narodima*, knjigu za koju sam unaprijed vjerovao da je vrijedi imati. Prelistavši je, pročitavši uvodni dio te nekoliko kratkih ulomaka o kraju devetnaestoga i početku dvadesetoga stoljeća, odložio sam je na policu u spavaćoj sobi. Dugo mi je stajala uz uzglavlje, ali su preče obveze dovele do toga da je na kraju nisam pročitao u originalu na srpskome, nego, evo, na hrvatskom jeziku u prijevodu Ante Bašića. Potvrdilo se moje očekivanje da je riječ o vrijednoj i važnoj knjizi. Osobito je važan uvodni dio knjige: dva predgovora i uvod s podnaslovom „Vrijeme, prostor, ljudi“ u kojem Ćirković objašnjava svoje polazne premise o sličnosti povijesnoga razvoja Srba i njihove povijesti s ostalim narodima u Europi: „Sličnost se ne ograničava samo na spoj antičke i slavenske komponente, analogan spoju romanske i germanske u razvoju Zapadne Europe, na rast i procese integracije; slična su i kulturna i intelektualna sredstva pomoću kojih se izgrađivala svijest skupina o sebi, o onome što ih je držalo na okupu i osiguravalo im identitet i trajnost“. Naravno, svjestan je činjenice da, osim sličnosti i paralelizama s europskim razvojem, u srpskoj povijesti – kao, uostalom, u povijesti cijeloga Balkana – postoje i neke posebnosti, prije svega diskontinuitet izazvan osmanskim osvajanjima i uključivanjem prvotnoga prostora Srba u Osmansko Carstvo. U tom razdoblju, više stoljeća, Srbi nisu imali vlastite države, pa Ćirković odbacuje neka starija mišljenja koja su veličala značenje i ulogu države – ističe da mnoge činjenice iz srpske povijesti pokazuju kako su za srpski narod bila značajna i razdoblja bez države, kao i dijelovi naroda koji su se našli izvan države u vrijeme kada je ona postojala (u devetnaestom stoljeću).

Svoje viđenje povijesnoga razvoja Srba Ćirković je podijelio u osam poglavlja, dajući sustavan pregled srpske povijesti od antičkoga naslijeđa do suvremenoga doba. Autorova je usmjerenost prema modernom pristupu tumačenja povijesti i odmak od isključivo političke povijesti i povijesti vladajućih slojeva vidljiv već iz samih naslova tih osam

poglavlja (*Antičko naslijeđe, Dinastija „svetoga korijena“, Između križa i polumjeseca, Sultanovi šticienici, Nastajanje modernoga kršćanskog društva, U razdoblju demokratskih revolucija, Za nacionalnu državu i protiv nje, Svi Srbi u jednoj državi*), kao i naslova potpoglavlja, primjerice: *Stabilnost na kušnji, Kontinuitet kao ideal, Kronika propadanja, Bježanja, preseljavanja, naseljavanja, Počeci europeizacije, Ustavnost i parlamentarizam na provjeri, Stradanje i uskrснуće* itd.

Sima Ćirković pokušava proniknuti u samu srž složenih povijesnih procesa i zbivanja u kojima su Srbi akteri tijekom proteklih tisuću i više stotina godina. Njegove su analize dublje i sadržajnije što se tiče starijih razdoblja, osobito srednjega i ranoga novog vijeka, a nešto su kraće kad je u pitanju moderno i suvremeno razdoblje. Srednjemu i ranomu novom vijeku posvećeno je pet poglavlja, devetnaestom stoljeću dva, a dvadesetom tek jedno. Ili, u stranicama teksta: srednji vijek zauzima stotinjak stranica, rani novi vijek i devetnaesto stoljeće po sedamdesetak, a dvadeseto stoljeće samo 36 stranica. To nije čudno ako znamo da je autor medievist, jedan od najboljih poznavatelja srpskoga srednjeg vijeka. Ovime ni najmanje ne želim osporiti niti umanjiti Ćirkovićeve rezultate kad se radi o modernoj i, osobito, suvremenoj srpskoj povijesti. Ne, naprosto izražavam žaljenje što autor nije na raspolaganju imao više prostora da prikaže razvoj Srba u moderno doba, poglavito u dvadesetom stoljeću. U pitanju su zbivanja i procesi koji su doveli do suvremene jugoslavenske krize i ratova na području bivše Jugoslavije te stoga sigurno pobuđuju veliko zanimanje.

Ovdje ću ukratko prikazati tek neke glavne naglaske što ih Ćirković daje o dva posljednja stoljeća povijesti Srba. Cijelo je poglavlje u kojem govori o zbivanjima i procesima u prvoj polovici 19. stoljeća naš autor naslovio: *U razdoblju demokratskih revolucija*. Ćirković tu rabi Rankeov pojam *revolucija* za borbu Srba protiv osmanske vlasti na početku 19. stoljeća, ali ga stavlja u navodnike: „srpska revolucija“. Ističe da se taj naziv može opravdati jer su Srbi uistinu izvojevali nacionalno oslobođenje, ali se isto tako nije radilo o jednom trenutnom događaju već o nizu zbivanja, odnosno o tridesetogodišnjem procesu u kojem je Karađorđev ustanak tek jedan događaj na koji se nastavljaju „prozaične godine Miloševe despotske vladavine“. U tom razdoblju Srbija stječe autonomiju i počinje se modernizirati: „jaka vlast kneza, gospodara i domaćina, imala je i drugu stranu: njegovo trajno nastojanje da podanicima olakša život, iskorijeni loše običaje i uvede novine kojima se poboljšava način privređivanja i življenja“. Primjerice, knez Miloš poticao je uzgajanje krumpira, obnovu vinograda i uvođenje novih poljoprivrednih kultura, vršio „ušoravanje“ odnosno regulaciju naselja i uvodio druge modernizacijske mjere. U tom je kontekstu on pozitivna osoba srpske povijesti, za čije se vladavine – osim vidljivih političkih uspjeha – zemlja modernizira i povećava se broj stanovnika te širi obradivo zemljište. Broj stanovnika Srbije se od 1815. do 1841. gotovo udvostručio.

Poglavlje o povijesti druge polovice 19. i početka 20. stoljeća Ćirković je naslovio *Za nacionalnu državu i protiv nje*. U tom se razdoblju množe promjene na političkom i ideološkom planu, dok je na polju materijalne stvarnosti, odnosno u privrednom životu, napredovanje usporeno. Na planu ideja „u Srbiji se zapaža velika živost“, ističe Ćirković, a nove ideje osobito donose mladi koji su bili upućivani na školovanje u inozemstvo budući da Srbija još nema vlastito sveučilište. Dio tih mladih ljudi vraća se kući „s novim pogledima i kritičkim stajalištem o režimu i stanju u zemlji“, a osobito su važni oni mladci koji donose liberalne ideje čime „potiču na borbu protiv samovolje vlasti, na ustavnost i zakonitost te veću ulogu narodnog predstavništva u političkom životu“. U isto vrijeme

u Srbiju stižu i socijalističke ideje, čak prije industrije i radništva. I liberali i socijalisti zalažu se za široko narodno prosvjeđivanje. Uvodi se obveza pohađanja osnovne škole za svu djecu, a muška se mladež dodatno podvrgava domovinskom odgoju u vojsci. Ćirković ističe da „modernizirana država druge polovice XIX. stoljeća ima uvjete za djelovanje poput talionice u kojoj se odlijeva moderna nacija“ – naravno, moderna srpska nacija u Kneževini/Kraljevini Srbiji. S druge strane, Srbi u Austriji, odnosno Ugarskoj, bili su u opasnosti od „odlijevanja“ u mađarski politički narod/naciju, pa su svoju energiju morali usmjeravati u pravcu otpora mađarizaciji i očuvanja srpske narodnosti. Dakle, dio se Srba zalagao za nacionalnu (srpsku) državu, dok je drugi dio bio protiv takve (mađarske) države. Iz ovoga razdoblja potječe i jedna velika i dugotrajna razlika između Srba iz Srbije i Srba prečana: „Dok je dio Srba težio da se izgradi i uveća njihova nacionalna država, drugi se dio svim snagama otimao asimilatorskoj politici nacionalne države, gradeći i održavajući ustanove građanskog društva. Različit odnos prema državi i građanskom društvu postat će dio mentaliteta i djelovat će dugo nakon što nestanu granice između država“.

Godine 1918. napokon su nestale granice koje su stoljećima razdvajale srpski narod te se ostvario ideal kojem su težili brojni naraštaji Srba – svi su se našli u sklopu iste države, Kraljevine SHS. No, posljedice duge povijesne razdvojenosti Srba, još od propasti njihove srednjovjekovne države i razdoblja brojnih seoba izazvanih osmanskim napredovanjem, kao i kasnijim ratnim sukobima između Austrije i Osmanskoga Carstva, nisu se mogle prevladati niti brzo, niti djelotvorno, pogotovo ne u potpunosti. Novonastala je država bila nestabilna: u sebe je uključila više dijelova koji nisu bili povezani ni u pravnom pogledu, ni kulturno, ni na gospodarskom planu, čiji se stanovnici međusobno nisu poznavali, a morala se boriti za međunarodno priznanje, provesti izbore te smiriti socijalne sukobe koji su je ugrožavali. U toj su državi Srbi nadalje ostali prostorno razdvojeni i izmiješani s drugim narodima, ističe Ćirković. Počela se stvarati zasebna crnogorska nacija, jačala je makedonska posebnost, Srbi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini suočavali su se s dvojbom na čiju se stranu opredijeliti i komu se prikloniti: srpskome državnom središtu ili pak svojem užem (nesrpskom) okruženju. Vođa hrvatskih Srba Svetozar Pribićević se nakon niza godina pristajanja uz centralizam na kraju ipak okrenuo suradnji te s Radićevim hrvatskim blokom stvorio koaliciju.

Srbi zapravo, ističe Ćirković, nisu završili svoju nacionalnu integraciju niti u prvoj, a niti u drugoj Jugoslaviji. Pokazalo se da prepreke toj integraciji ni izdaleka nisu bile granice, koliko „razlike nastale zbog nejednakih uvjeta razvoja uslijed razdvojenosti tim granicama“, to jest razlike između Srba iz Srbije i Srba iz drugih krajeva, Vojvodine, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i drugdje. Ćirković naglašava da su Srbi u prvoj Jugoslaviji većim dijelom težili stvaranju posebne jugoslavenske nacije, a njihove elite nisu shvaćale potrebu da se nastave i prodube integracijski procesi među samim srpskim narodom. Stoga je među Srbima došlo do podvajanja na dvije grupe: „na pristaše jugoslavenstva i čuvare srpske tradicije“. Ta je podjela u doba socijalizma također postojala (u Srbiji su mnogi smatrali da su ustrojem federalnih republika u socijalističkoj Jugoslaviji upravo Srbi najviše oštećeni), ali je na neko vrijeme bila zapretana. Ponovno je buknula u najnovije doba, a pokazuje se aktualnom sve do danas.

Kao humanist i čovjek široka obzorja, Ćirković je posve svjestan lošega imidža koji su Srbi u svijetu imali u posljednjem desetljeću dvadesetoga stoljeća kao i činjenice da nisu primjereno reagirali na jugoslavensku krizu pa zato i snose tragične posljedice: „Znatni dijelovi srpskog naroda iskorijenjeni su s područja na kojima su stoljećima živjeli (dijelovi

Hrvatske, Dalmacije, Bosne, Kosovo i Metohija). Srbija je preplavljena stotinama tisuća izbjeglica, od kojih su se rijetki vratili na svoja ognjišta. Jugoslavija i Srbija više nisu imale utjecaj na razvoj Kosova i Metohije (...)“ (U međuvremenu je veći dio međunarodne zajednice priznao neovisnost Kosova).

Hrvatske će čitatelje sigurno zanimati što Ćirković piše u potpoglavlju *Stradanje i uskrsnuće*, odnosno o razdoblju Drugoga svjetskog rata. Njegov je diskurs i ovdje prije svega znanstven i kritičan. Ćirković ne licitira brojkama oko žrtava Jasenovca i drugih ustaških logora, on ističe da su žrtve ustaške strahovlade uz Srbe, Židove i Rome bili i hrvatski protivnici režima. Ukratko su predstavljeni čuvari kontinuiteta Jugoslavije – kralj i izbjeglička vlada, odnosno Tito i komunisti – i njihovi pokreti otpora, četnici i partizani, koji su isprva tražili putove suradnje, ali su se potom oštro sukobljavali. Na kraju je prevladao partizanski pokret, koji se okrutno – ističe Ćirković – obračunao sa sudionicima okupacijskoga režima, strijeljajući ih po gradovima u velikom broju bez suđenja, a onda: „Na samom kraju rata u graničnom području Austrije masovno su uništeni ostaci raznih protivnika koji su se povlačili s Nijemcima. Među njima je bio i znatan broj Srba“. Ćirković dakle, iako izrijekom ne spominje ni naziv toga austrijskog pograničja, ni činjenicu da su kod Bleiburga u najvećem broju stradali Hrvati – što će mu ovdje neki zasigurno zamjeriti kao ozbiljan propust – ipak ne preskače spomenuti to strašno mjesto bespravlja i velikoga stradanja ljudi nakon što je rat zapravo već završio.

Sima Ćirković je uistinu dobar stilist. Njegove su rečenice jezgrovite, misao jasna, tvrdnje utemeljene i dobro argumentirane. Knjiga je popraćena s desetak karata i mnoštvom ilustracija koje vizualiziraju autorov tekst te pomažu boljem razumijevanju problematike. Knjiga sadrži opširnu bibliografiju izabranih djela te kazala (imensko i pojmovno), što omogućuje zainteresiranim čitateljima da pronađu dodatnu literaturu, odnosno olakšava čitanje knjige.

Zaključujući svoje izlaganje o povijesnom razvoju Srba, Ćirković odbacuje isključiv stav koji je relativno čest u današnjoj Srbiji: da su nakon raspada Jugoslavije Srbi vraćeni stoljeće unatrag, tj. na razdoblje s početka 20. stoljeća. Naš autor dobro uočava da to nije tako jer je današnje stanje u Europi i svijetu bitno različito od onoga otprije sto godina: Europa više nije podijeljena na dva bloka, nego se ujedinjava te očekuje da joj se u tom ujedinjavanju priključi i preostalih nekoliko država, među njima i Srbija: „Dugoročno gledano, Srbija i države u kojima Srbi žive kao manjina, nastoje postići isti cilj, dobrovoljno se podvrgavajući načelima modernog svjetskog poretka. Ni granice nisu nepropusne, niti imaju značenje kao oko 1900. godine“. Ćirković ističe važnu činjenicu da Srbima danas više ne predstoje borbe za oslobođenje i ujedinjenje, kakve su ih očekivale prije jednoga stoljeća, nego „zadatak da obnove prekinute veze sa susjedima, europskom i svjetskom zajednicom“. Posve se slažem s tim mišljenjem. Upravo je to smjer koji u skorijoj budućnosti može donijeti neko normalno rješenje duboke krize u koju su prije dvadesetak godina zapali odnosi između Srba i njihovih susjeda.

Ćirkovićeva knjiga nesumnjivo može i hoće poslužiti boljem upoznavanju srpske povijesti među Hrvatima. Ona to može učiniti i među samim Srbima jer ruši mnoge stereotipe i mitove. Uostalom, skora će budućnost vjerojatno pokazati hoće li srpski političari i narod u cjelini smoći snage i načina da ostvare obnovu prekinutih veza sa susjedima. Kad u tome napokon uspiju, imat će koristi i jedni i drugi, i Srbi i njihovi susjedi, dakle i mi u Hrvatskoj. Ili smo Ćirković i ja previše optimistični?

* * *

Mladen Ančić

Nevolje s nacionalnom poviješću

Proces profesionalizacije akademskoga bavljenja poviješću, otpočet sredinom 19. stoljeća, proveden je u znaku stavljanja te djelatnosti u službu nastajuće apsolutne moderne države (države/nacije), i to kroz patronat i nadzor te iste države nad akademskim institucijama koje su počele masovno upošljavati povjesničare i organizirati njihovo školovanje. No, iz toga ne bi valjalo zaključiti kako u ranijim razdobljima nije bilo izravnoga nexusa između političkoga polja i akademskoga istraživanja prošlosti. Valja se ovdje prisjetiti samo primjera povjesničara koje se smatra utemeljiteljima moderne hrvatske historiografije: Mavra Orbinija, Jurja Rattkaya, Ivana Luciusa-Lučića i Pavla Rittera Vitezovića. Sva su četvorica, naime, poznati po tome što su (manje ili više) studiozno postupali s vrelima na kojima su oblikovali svoju naraciju i sva su četvorica ostavili za sobom sintetička djela koja će kasnije služiti kao temelj i referentne točke u izgradnji moderne akademske historiografije. Ono na što se u pogledima na njihovu djelatnost nije obraćala posebna pozornost jest važna činjenica da su sva četvorica svoja sintetska djela pisali u vrlo specifičnim sklopovima povijesnih okolnosti iz kojih su, u najmanju ruku, dolazile i praktične pobude za istraživanje i pisanje.

Tako je Orbinijevo djelo *Kraljevstvo Slavena*, krajem 16. i početkom 17. stoljeća, nastalo u sklopu (tada nerealističnih) planova za podizanje ustanaka i „oslobađanje“ krajeva koji su od 14. i 15. stoljeća bili uklopljeni u Osmansko Carstvo. Cijeli je autorov postupak praktično uklopljen u te planove nastojanjem da se rekonstruiraju predosmanske političke tvorbe toga prostora s neizgovorenim ciljem njihove „restauracije“ nakon protjerivanja osmanskih snaga. Zamišljeni pothvat, usredotočen na Dubrovnik, imao je dodatnu dimenziju u oblikovanju povijesti toga grada perom Jakova Lukarevića, pri čemu je taj „sjajni grad“, barem što se tiče samih Dubrovčana, očito trebao predstavljati političko središte nakon uspostave „starih“, predosmanskih „zemalja“. ¹ „Sjajna povijest“ (Slavena u cjelini i Dubrovnika napose) u takvu je misaonu sklopu trebala pružiti legitimaciju, kako pred svijetom, tako i samim sudionicima pothvata, od Dubrovčana do vođa planiranoga „ustanka“. ²

Nešto, iako ne posve drugačije okolnosti stoje i iza povjesničarskih pothvata Jurja Rattkaya i Ivana Lucius-Lučića. Njihova se naime djela uklapaju u (također nerealistične) političke planove hrvatske političke elite 17. stoljeća, braće Nikole i Petra Zrinskih i njihova rođaka Frana Krste Frankopana, koji će svoj konačan iskaz dobiti u neuspjeljoj uroti u kojoj će urotnici izgubiti i posjede i živote. Rattkay i Lučić predstavljaju, za pogled iz znatno kasnije perspektive, zapravo središnje točke znatno većega kruga povjesničara koji su s više ili manje umijeća i žara nastojali priskrbiti povijesni legitimitet i time „simbolički kapital“ (budućim) urotnicima (poglavito Zrinskima), pa susljedno tomu i njihovim političkim zahtjevima. Opisujući djelovanje cijeloga toga kruga prije tridesetak godina, Miroslav je Kurelac zaključio kako je svrha pisanja Marka Forstalla, tajnika bana Petra Zrinskoga i

¹ Vidi: Stjepan ČOSIĆ – Nenad VEKARIĆ, *Dubrovačka vlastela između roda i države: Salamankezi i sorbonezi*, Zagreb – Dubrovnik, 2005, 20 i dr.; Zrinka BLAŽEVIĆ, Ilirizam prije ilirizma, Zagreb, 2008, 157 i dr.

² O tome da je legitimacija potrebna i onima koji se na nju pozivaju, vrlo uvjerljivo govori Rodney BARKER, *Legitimizing Identities. The Self-Presentations of Rulers and Subjects*, Cambridge, 2001.

logistički te organizacijski središnje figure cijeloga kruga, bila istaknuti „rod Zrinskih kao takav, a u usporedbi s ostalim hrvatskim plemićkim obiteljima kao najodličniji, onaj koji od najdavnijih vremena s najduljim kontinuitetom nosi atribute suverena poput pravih potomaka hrvatskih kraljeva“ te naglasiti da su Zrinski „od vjekada kneževskog – kraljevskog roda, a kao banovi (*pro-reges*) izjednačeni s kraljevima u samostalnom vršenju vlasti“.³

Konačno, Pavao Ritter Vitezović djeluje i piše početkom 18. stoljeća u posve drugačijim okolnostima nakon što su doista osmanske snage protjerane s dijela ozemlja koje su osvojile još u 16. stoljeću. U tim novim okolnostima ključno pitanje postaje ono kako urediti nedavno „oslobođene“ krajeve, a Vitezovićev se stav jasno razaznaje već na razini naslova njegova najvažnijega djela – *Oživljena Hrvatska*. Ono zrcali (implicitno) planove hrvatske društvene elite koja od habsburškoga dvora očekuje da joj „pravедno vrati“ ono što su im Osmanlije davno oduzeli.⁴

Sa svime time hrvatski akademski povjesničari 17. i 18. stoljeća pripadaju matici duhovnih i intelektualnih europskih gibanja; obrazovani povjesničari toga doba redovito su angažirani od vladarskih dvorova ili pak od oporbenih skupina plemićkih elita, zaposleni traženjem povijesnih argumenata za njihove političke planove.⁵ Novost je profesionalizirane akademske historiografije 19. stoljeća u odnosu na to starije stanje institucionaliziranje profesionalnoga djelovanja kroz sveučilišnu formu i jasni fokus na novonastalu (ili novonastajuću) naciju. U tom se sklopu historiografija sve više oblikuje kao „nacionalna disciplina“, a njezin vrhunski iskaz postaje *povijest nacije*, teleološka „velika pripovijest“ koja legitimira i naturalizira svaku pojedinu nacionalnu državu (ili politički projekt za njezino stvaranje), a time i ukupni poredak i sustav nacionalnih država onodobne (i dojučerašnje) Europe. Sve nevolje koje proizlaze iz toga pristupa, poput one da se četvoricu spomenutih povjesničara naknadno pretvori u pisce „nacionalne povijesti“, postale su jasnijima kako zahvaljujući promjenama realnih okolnosti u kojima živimo, tako i s diversifikacijom historiografije (premještanjem težišta s političke na društvenu povijest) te, s time usko povezanoj, autorefleksiji samih povjesničara tijekom posljednjih nekoliko desetljeća.⁶ Bez upuštanja u širinu problema, ovdje će biti dostatno upozoriti na neke temeljne značajke

³ Miroslav KURELAC, Prilog Ivana Lucius-Lučića povijesti roda Zrinskih i njegove veze s banom Petrom Zrinskim, *Zbornik Historijskog zavoda JAZU*, 8 (1977), 110. Izvanredan pogled na historiografske koncepcije Jurja Rattkaya, doduše iz drugačije perspektive, vidi u: Sándor BENE, Ideološke koncepcije o staleškoj državi zagrebačkoga kanonika, u: Juraj RATTKAY, *Spomen na kraljeve i banove Kraljevstava Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*, Zagreb, 2001. Još uvijek najvrjednije djelo o Ivanu Lucius-Lučiću jest: Miroslav KURELAC, *Ivan Lučić-Lucius, otac hrvatske historiografije*, Zagreb, 1994.

⁴ Djelu Pavla Rittera Vitezovića posvećena je izvanredna monografija: Zrinka BLAŽEVIĆ, *Vitezovićeva Hrvatska između stvarnosti i utopije*, Zagreb, 2002.

⁵ Tek kao primjer kako se i na koji način koriste profesionalni povjesničari u sukobu habsburških vladara i nizozemskih staleža vidi: Geert VAN DEN BOSSCHE, *Historians as Advisers to Revolution? Imagining the Belgian Nation*, *History of European Ideas*, 24 (1998) 3.

⁶ Rezultate te autorefleksije vidi prema: Stefan BERGER – Mark DONOVAN – Kevin PASSMORE (ur.), *Writing National Histories: Western Europe since 1800*, London – New York, 1999; Stefan BERGER (ur.), *Writing the Nation: A Global Perspective*, Basingstoke – New York, 2007, te Claire NORTON (ur.), *Nationalism, Historiography and the (Re)Construction of the Past*, Washington DC, 2007.

koje su obilježile pristup i rezultate „nacionalne povijesti“, kako ih ocrtava John Breuilly.⁷ On, naime, upozorava kako je nacija doista realan društveni okvir povijesnoga gibanja tek od kraja 18. stoljeća (a i to, naravno, ne svugdje), ostavljajući otvoreno pitanje koji okvir tomu gibanju postaviti prije toga vremena. Odgovor na takvu dvojbu nije jednostavan s obzirom na činjenicu da je za ljude koji su živjeli između 4. i 18. stoljeća u Europi, kako to uvjerljivo dokazuje Karl Ferdinand Werner, „svijet politike i religije bio upravljan od Boga, preko njegove Crkve i vladara koje je legitimirala Božja volja i njegova Crkva“.⁸ U takvim su okolnostima arene društvenoga djelovanja bile oblikovane u širokome rasponu od imperijalnih sustava, preko dinastičkih kraljevstava i nižih relativno samostalnih upravnih jedinica, sve do razine razdobljenih posjeda te na kraju crkvenih župa i seoskih zajednica.⁹ Odabir okvira istraživanja i naracije o prošlosti u takvim je okolnostima određen sukladno postavljenim ciljevima, pri čemu se opet vraćamo Breuillyju koji na istome mjestu tvrdi kako se ipak može prilično jasno razlučiti nacionalistička od historiografije koja naciju tretira kao okvir istraživanja i naracije. Dok druga tek podliježe „prirodnom“ odbiru nacije kao okvira razlaganja i pri tomu zadržava formu znanstvenoga diskursa, prva je jasno obilježena ponajprije tretiranjem nacije kao trajne i stabilne kategorije i k tomu aktera povijesti, a potom i jasno raspoznatljivom ukotvljenošću promatrača u sadašnjost i okrenutost budućnosti, što onda određuje prosudbu prošlosti prema logici ne „kako je bilo“ nego „kako je trebalo biti“.¹⁰

Usmjeri li se sada pogled na područje koje nas zanima, naravno opet iz kuta „nacionalne povijesti“, stvari postaju još složenije. Riječ je o ozemlju na kojemu se od 9. stoljeća nadalje susreću i prožimaju i imperijalni sustavi i iz njih oblikovane kulture, ali i o području na kojemu su se nacije oblikovale nejednakim ritmom i u znakovitom zakašnjenju u odnosu na europska gibanja. Doda li se tomu da je tijekom 20. stoljeća na tome području čak četiri puta stubokom mijenjana forma državnopravne organizacije i da je proces stvaranja država/nacija okončan tek na samome ishodu stoljeća, postaje jasno kako je i zašto u takvim okolnostima teško pisati „nacionalnu povijest“ u bilo kojoj formi.

* * *

⁷ John BREUILLY, *Nationalism and Historians: Some Reflections. The Formation of National(ist) Historiographical Discourse*, u: NORTON (ur.), *Nationalism (...)*, 18-19.

⁸ Karl Ferdinand WERNER, *Nascita della nobiltà: Lo sviluppo delle élite politiche in Europa (izv. Naissance de la noblesse. L'essor des élites politiques en Europe)*, Torino, 2000, 32.

⁹ Magistravno djelo koje ocrtava način fragmentacije i iz njega izvedene oblike društvene organizacije srednjovjekovnoga svijeta predstavlja Susan REYNOLDS, *Kingdoms and Communities in Western Europe 900-1300*, Oxford, 1996.

¹⁰ Raščlambu dvaju jasno nacionalističkih sinteza „nacionalne povijesti“ (Dragutina Pavličevića i Mustafe Imamovića) vidi u: Mladen ANČIĆ, *Što „svi znaju“ i što je „svima jasno“: Historiografija i nacionalizam*, Zagreb, 2008, 81 i dr.

Ivo Banac

O knjizi Sime Ćirkovića „Srbi među europskim narodima“

Ćirkovićeva knjiga znanstvena je sinteza povijesti Srba: od naseljavanja Slavena na Jugoistok Europe do raspada jugoslavenske države. No, ona je mnogo više od toga. Ovdje, doista po prvi put, imamo diferenciranu povijest nastajanja jedne moderne južnoslavenske nacije iz niza posve raznorodnih elemenata i to pod vrlo određenim okolnostima koje uključuju i posebno raznoliku religijsku povijest. Ćirković je zadao smrtni udarac raznim esencijalistima, zapravo tvorcima modernih nacionalnih historiografija i njihovim nastavljačima koji su moderne identitete projektirali u daleku prošlost te na taj način stvorili jednu posve anakronu sliku prošlosti. Zato je Ćirkovićevo djelo izuzetno relevantno i za hrvatsku historiografiju koja je s njime dobila stanovito ogledalo za posao koji sama mora obaviti.

Sima Ćirković je nedvojbeno najbolji srpski povjesničar našega doba. Svi stereotipi o suvremenoj srpskoj historiografiji lome se na njegovu primjeru. Ova tvrdnja uzimlje u obzir činjenicu da se on, kao vrstan medievist, dosad nije ogledao u pisanju povijesti modernoga razdoblja. Ipak, možda upravo zato što je izuzetno i kritično poznavanje problema Srednjega vijeka prednost naspram dioptriji povjesničara specijaliziranih za Novi vijek, on se i ovdje pokazao majstorom struke. Imponira trezvenost njegovih prosudbi, primjerice ključna rečenica s kojom završava razmatranje Karadžićevih inovacija (naglasak na jeziku [štokavskom] umjesto religiji) u srpskom identitetu: „Srpsko samoodređenje oscilirat će između ta dva pola, nekad bliže jednom, nekad drugom. Ni u razdoblju ekstremne sekularizacije, 1947.–1990., pravoslavlje nije prestalo biti osnovnim obilježjem srpstva“ (str. 235). Ipak, moram upozoriti da u tekstu ima i potpuno neprihvatljivih formulacija. Primjerice, četnički se zločini ne mogu svesti na „osvetu“ (str. 291), kao da četnički pokret, upravo poput ustaškoga, nije imao i svoje vrlo određene političke ciljeve (Moljević), koji se nisu mogli realizirati bez – danas bismo rekli – „etničkog čišćenja“. Jednako tako, u „Epilogu“ se može naći niz diskutabilnih tvrdnji koje nisu u skladu sa smirenošću glavnine teksta. Valjda je to dokaz da je teško očekivati konsenzus o kontroverzним pitanjima.

Ova je knjiga bila namijenjena publici u zemljama engleskoga jezičnog područja, drugim riječima, obrazovanom svjetskom čitateljstvu. U tom smislu zadovoljava i potrebe hrvatskoga čitateljstva, tim više što je u Hrvatskoj društvena potreba za ovakvim štivom upravo izuzetna. (Moram priznati da mi svi „prevodilački zahvati“ nisu prijali, posebno kad je riječ o citatima i naslovima). Premda nije riječ o udžbeniku, knjiga će se zacijelo moći koristiti i u nastavne svrhe, kako u srednjim školama, tako i na sveučilištima.

* * *

Neven Budak

O najnovijem pregledu srpske povijesti

Pisanje jednosveščanoga pregleda povijesti vlastitoga naroda uvijek je hrabro poduzeće, jer autor mora biti svjestan, čim uopće zamisli takvu knjigu, da će se izložiti kritici, bez obzira na to kako knjigu koncipira i ma kako taj poduhvat privede kraju. Ako je knjiga

znanstveno utemeljena, kritična u promišljanju prošlosti kojom se bavi, u pravilu će naići na osudu od onog dijela javnosti, a i od ponekog „znanstvenika“, koji od povjesničara očekuju ponavljanje ustaljenih mitoloških naracija, onoga što se u engleskom govornom području naziva „the grand narrative“, pri čemu povijest nekog naroda/nacije u pravilu počinje doseljavanjem i stvaranjem države, čemu, po mogućnosti, slijedi ubrzano pokrštavanje. Pravila takvog pisanja nalažu da se u određenoj mjeri pomiješaju sjajne pobjede i tragični porazi, pogotovo u povijesti onih naroda koji se nisu pokazali naročito uspješnima u očuvanju vlastite države ili u osvajanjima tuđih. Ako takvih pobjeda ili poraza nije bilo, treba ih, po mišljenju ljubitelja mitologije, izmisliti ili barem preuveličati ono što se stvarno dogodilo. Slava i patnja, pobjeda i žrtva – to su temelji na kojima se grade ideologije. Ideja o vlastitoj važnosti, makar i prolaznoj, tamo negdje u davno minulim stoljećima, hrana je pak svake nacionalne ideologije koja se ne može osloniti na stvarnu važnost i snagu nacije koju nastoji legitimirati.

Historičar, pak, koji svojem poslu prilazi kao ideolog, naići će ponekad na kritiku svojih kolega znanstvenika kojima su principi kritičkoga pristupa povijesti važniji od veličanja nacionalne ideologije. Istina, takve su kritike rijetke, a i oni koji su im izloženi ne mare previše za njih, barem ne na ovim turbulentnim prostorima jugoistočne Europe na kojima se još donedavno prošlošću bavilo oružjem jednako kao i perom, ali ipak autor mitomanske i nekritične povijesti može na njih računati kao na mogućnost.

Gotovo je suvišno navesti da Sima Ćirković nije autor koji bi srpsku povijest pisao kao kompilaciju mitoloških predložaka. Dovoljno je ograničiti se na srednjovjekovni dio njegove knjige, kao što sam ja učinio, da bi se vidjelo kako poznate mitologeme, poput tragičnoga poraza na Kosovu ili izdaje Brankovića, u ovome djelu nećemo naći. Nećemo naći ni prekomjerno uzdizanje vlastitoga na račun tuđega, niti nekritično veličanje pojedinih istaknutih pojedinaca. Napokon, valja istaći i ono pitanje koje je u svim dosadašnjim pregledima srpske srednjovjekovne povijesti u Hrvata izazivalo najviše reakcija (makar ne uvijek u pisanom obliku, niti u znanstvenoj diskusiji), a riječ je o pripadnosti Dubrovnika. Iako nema sumnje da je Dubrovnik kroz cijelu svoju povijest tijesno vezan uz zaleđe te da je s hrvatskim prostorom prije 19. st. vezan uglavnom kulturnim vezama, a političkim samo u teoriji, ako uopće, iz perspektive hrvatske nacionalne povijesti nema sumnje u to da je Dubrovnik oduvijek bio hrvatski. Jednako tako, srpska je povijesna znanost, a pogotovo povijest književnosti, Dubrovnik promatrala kao dio srpskoga prostora. Takva odnosa prema dubrovačkoj prošlosti u Ćirkovićevoj knjizi nema. On Dubrovnik spominje u onoj mjeri u kojoj je to nužno za razumijevanje pogotovo gospodarske, ali i društvene i vjerske povijesti srpskih zemalja; međutim, ni u jednom trenutku ne pokušava taj grad, odnosno republiku, prikazati u bilo kojem smislu srpskima. Naravno, ne proglašava ih ni hrvatskima, pa je čitatelju ostavljeno na volju da sam prosuđuje onako kako misli da bi trebalo. S druge strane, iako je to pitanje otvoreno za diskusiju i podložno metodološkim shvaćanjima svakoga pojedinog povjesničara, ne bih se složio s Ćirkovićevim pristupom kada sklavinije između Hrvatske i Srbije bez neke ograde pribraja srpskom etničkom korpusu.

U najnovije vrijeme svaki autor povijesti nekoga naroda/nacije mora se suočiti s novom, u nas gotovo nepostojećom vrstom kritike. Postmoderna je rezultirala dekonstrukcijom bilo kakve ideje o nacionalnom ili etničkom kontinuitetu, što znači da zastupnici takvih gledišta *a priori* odbacuju mogućnost pisanja nacionalne povijesti iz jednostavnoga razloga što bilo kakve etničke/nacionalne zajednice nema kao pojave koja traje. Ako ćemo

se zadržati samo na sadržaju ove knjige – a mogli bismo to reći za bilo koju drugu nacionalnu povijest, jednosveščanu ili višetomnu – Srbi ranoga srednjeg vijeka nisu isto što i Srbi razvijenoga srednjovjekovlja, odnosno Srbi u ranome novom vijeku ili Srbi danas. Ako srpsko ime u različitim vremenskim razdobljima ima različito značenje, odnosno označava različite sadržaje, onda je nemoguće pisati povijest Srba od stoljeća sedmog do danas. Moguće je samo pisati povijest promjena toga pojma. Nedavno je i u nas objavljena *Slovenska povijest* Petera Štiha i Vaska Simonitija, čiji su autori namjerno izabrali taj naslov, umjesto, primjerice, *Povijesti Slovenaca*. No, iako je na taj način napravljen znatan odmak od tradicionalnoga shvaćanja nacionalne povijesti kao povijesti nacije, ipak je to i dalje konstrukt pri konstrukciji kojega se konstruira možda više no prilikom konstruiranja drugačijih historiografskih konstrukata. Prethodna rečenica namjerno je loše stilizirana.

Takvom je postmodernističkom shvaćanju povijesnoga razvoja, čini mi se, teško naći ozbiljne zamjerke. Pa i sam Ćirković o tome govori u njezinu uvodu, iznoseći svoja metodološka načela s kojima se i postmodernisti (možda) mogu suglasiti. Međutim, na stranicama koje slijede Uvodu, odmah se vide sve teškoće s kojima se susreće autor bilo koje ovakve knjige.

Ako prihvatite metodološko načelo po kojemu se pod istim imenom kroz povijest javljaju vrlo različite društvene skupine, onda povijest toga imena ne može biti linearan, kontinuiran prikaz toga kako se od početne skupine nositelja toga imena sve do danas razvijala nacija jer taj razvoj nije linearan. Osim toga, autori uglavnom pritom ne ostavljaju čak ni sumnju u to da je razvoj mogao teći i drugačije, a ako takvu mogućnost ipak iznose, onda je ona uobličena samo u neku moguću katastrofu (u ovim krajevima u obliku osmanlijske invazije). Svaka nacionalna povijest, htjela ili ne htjela, sadrži u sebi nužnost razvoja koji vodi ka konačnom cilju: naciji kakva postoji danas i čiju povijest i objašnjava zato jer ta nacija postoji.

Može li se ta zamka izbjeći? Najlakše bi bilo ne pisati nacionalnu povijest, ali je to, u okruženju u kojem živimo i u kojem ćemo još neko vrijeme živjeti, obveza historiografije i zahtjev tržišta. Možda bi umjesto povijesti nacije trebalo pisati povijest regije. Naravno, u slučaju Srba koji žive raštrkani na velikom prostoru takav bi pothvat bio vrlo zahtjevan jer bi takva povijest ušla u prostor mnogih današnjih nacionalnih povijesti. Ako bi se autor pak ograničio na središnji srpski prostor, iz knjige bi ispali mnogi nositelji srpskoga imena u susjednim državama. Ne bi li zapravo trebalo pisati povijest pojma „Srbi“ i ograničiti se samo na nositelje toga imena? Mislim da bi to bio zanimljiv izazov za povjesničara bilo koje nacije, ali s vrlo neizvjesnim ishodom, kako u znanstvenom smislu, tako i što se tiče recepcije takve knjige u javnosti.

Napokon, kada je riječ o cjelokupnoj koncepciji medievističkoga dijela Ćirkovićeve knjige, mislim da ona može odlično poslužiti svrsi onima koji traže sažetu sliku i određeni broj informacija o toj temi. Knjiga, čini mi se, odražava metodološku razinu suvremene srpske historiografije. Mogli bismo se zapitati, je li nama susjedna povijesna znanost u posljednjih tridesetak godina učinila značajniji metodološki pomak, jer – ako zanemarimo pojedine novosti na razini podataka i nacionalizmom neopterećeni pristup – ostaje dojam da metodološke rasprave vođene u zapadnim povijesnim znanostima nisu ostavile previše traga u Srbiji. Dakako, pritom treba imati na umu mogućnosti koje srpskim medievistima stoje na raspolaganju s obzirom na sačuvanost izvornoga gradiva koje je daleko manje nego na Zapadu, pa čak i u Hrvatskoj, ali i karakter ove knjige nije takav da bi nužno zahtijevao znatno osuvremenjeni metodološki pristup. No usprkos mogućim primjedbama, ili bolje

rečeno poticajima za raspravu, Ćirkovićeva je knjiga dobrodošla na hrvatskom tržištu koje već dugo nije bilo obogaćeno odmjerenim i pouzdanim pregledom srpske povijesti.

* * *

Radivoj Radić

Uravnotežena povesnica Srba

Kao što među istoričarima umetnosti važi nepisano pravilo da sveobuhvatne sinteze o povesti svetske umetnosti, počev od najranijih vremena, od crteža u pećini Lasko s jedne, do likovnih umetnika koji danas izlažu u galerijama Njujorka ili Pariza s druge strane, najbolje mogu napisati stručnjaci za umetnost Renesanse tako se u pojedinim krugovima istoričara smatra da medievisti mogu na najcelishodniji način napisati pregled čitave prošlosti jednog naroda. Pri tom se, naravno, ne gubi iz vida jednostavna činjenica da ta prošlost, osim srednjeg, obuhvata i razdoblja koja se prema tradicionalnim periodizacijama nazivaju stari, a zatim novi vek, ali i savremeno doba. Istoričari srednjeg veka takvo poverenje zaslužuju ne samo zbog njihove metodologije, brušene na proučavanju i tumačenju oskudnih i fragmentarnih sačuvanih izvora, koja podrazumeva gvozdenu logiku kritičke historiografije, ali i dragocenu tehniku uopštavanja, nego i zbog neophodnog smisla za jezgrovito i precizno izražavanje. Naravno, neophodno je da taj medievista dobro poznaje kako epohu koja mu prethodi, tako i razdoblja koja slede posle srednjeg veka.

Ukoliko se saglasimo sa iskazanom tvrdnjom, a nema sumnje da postoje izvesni razlozi koji joj idu u prilog, sva je prilika da se u savremenoj srpskoj historiografiji jedino akademik Sima Ćirković mogao latiti poduhvata da napiše jednu istoriju Srba koja bi obuhvatila čitavu njihovu povesticu. To znači razdoblje od njihovog doseljavanja na Balkansko poluostrvo, u prvoj polovini VII veka, do našeg vremena, odnosno do raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, ranih devedesetih godina XX veka, dakle u širokom vremenskom luku od bezmalo četrnaest stoleća. Dovoljno je samo ukazati na činjenicu da je prof. Ćirković istoričar ogromne erudicije i da ne bez razloga slovi kao naš najbolji i najugledniji proučavalac srednjeg veka.

Kao što je poznato, knjiga *Srbi među evropskim narodima* sastavljena je za kolekciju „Narodi Evrope“ (The Peoples of Europe), glasovite izdavačke kuće „Blackwell Publishing“ iz Oksforda, što je umnogome opredelilo njen obim i karakter.¹¹ Kada se to kaže, pre svega se misli na dozvoljeni prostor, ali i na zastupljenost pojedinih epoha srpske istorije. Otuda je zbog zadatih okvira dosta toga, a prvenstveno materijal koji se odnosi na ličnosti i institucije, moralo biti izostavljeno. Jer, dobro je poznato, istorije koje su zajedničko delo nekolicine autora, sasvim razumljivo, nisu otporne prema pojedinim uobičajenim nedostacima koji neminovno prate slične pokušaje. U prvom redu to se odnosi na izvesnu neujednačenost koja predstavlja stalnu i gotovo neizbežnu opasnost za sve kolektivne

¹¹ S. M. ĆIRKOVIĆ, *The Serbs*, Oxford, 2004. Srpsko izdanje: *Srbi među evropskim narodima*, Beograd: Equilibrium, 2004. Hrvatsko izdanje: *Srbi među evropskim narodima*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2008. Iz praktičnih razloga, u daljem će tekstu Ćirkovićeva knjiga biti citirana prema srpskom izdanju [ĆIRKOVIĆ 2004].

poduhvate. Ta se neujednačenost ne tiče samo stila nego, što je ipak daleko važnije, i raspodele prostora koji je posvećen određenim problemima srpske istorije. Odmah treba istaći da je Ćirkovićeva knjiga ostala imuna prema ovoj vrsti nedostataka i da, naprotiv, posebno treba naglasiti njenu uravnoteženost u raspodeli predviđenog prostora i ravno-pravne zastupljenosti svih faza kroz koje je u svom dugom hodu prošla srpska istorija. Ako se prostor koji je posvećen pojedinim etapama srpske istorije prevede u procenite onda imamo sledeću računicu: srednjem veku, to jest razdoblju od VII do polovine XV stoleća, posvećeno oko 36%, periodu XV–XVIII vek oko 22%, eposi od 1804. do 1918. godine oko 26% i, na kraju, dobu od 1918. do početka devedesetih godina XX veka nešto više od 15%.

Prof. Ćirković je najpre u skladu sa modernim shvatanjima država i naroda, uvažavajući činjenicu da je zbog naročite pokretljivosti srpskog etničkog korpusa i njegove burne istorije umesno govoriti o „Srbiji koja se pomera“, objasnio kako se ta teorija može primeniti na primeru Srba.¹² Iznesene osobenosti su za posledicu imale velike teškoće u nastojanjima da se u jednu celinu okupi čitav etnos. Pri tom, stanje je dodatno komplikovala okolnost da je istorijska pozornica po kojoj su se Srbi kretali bila vrlo razučena i prostrana, umnogome nestalna i sa šarolikim istorijskim nasleđem.

Kada je reč o srpskoj srednjovekovnoj istoriji, prof. Ćirković polazi od jedne dobro znane premise. Naime, sa puno razloga se smatra da su se u srednjem veku Srbi nalazili u duhovnoj orbiti Vizantijskog carstva i pod uticajem njenih civilizacijskih obrazaca, sa svim potonjim posledicama koje je to imalo. Reč je o dobro poznatoj jedinstvenoj zajednici naroda kojoj su osim Srba pripadali još i Bugari, Rusi, Rumuni, Jermeni, Gruzini i drugi, a koju je svojevremeno, pre skoro četiri decenije, ser Dimitri Obolenski, dugogodišnji profesor balkanske i ruske istorije na Univerzitetu u Oksfordu nazvao pronicljivom sintagmom „vizantijski komonvelt“.¹³ Otuda prof. Ćirković u određenoj meri srpsku srednjovekovnu istoriju sagledava u širem kontekstu istorije zemalja vizantijskog civilizacijskog kruga. On, na primer, beleži: „Period od primanja hrišćanstva (druga polovina IX) do kraja XII veka je istovremeno doba potpune prevlasti Vizantijskog carstva, tristagodišnje razdoblje neprekidnog zračenja vizantijskog uticaja, koji su trajno obeležili Slovene u istočnom i centralnom delu Balkanskog poluostrva. Bugari i Srbi su tada dobili vizantijske crte koje će ih vekovima karakterisati. Ali, vizantijske crte su se dodavale i akumulirale i u sledećoj eposi“.¹⁴ Uprkos opadanju Vizantijskog carstva, i razdoblje XIII–XV veka obeležili su njegovi snažni civilizacijski uticaji na srpske zemlje.

U vezi s tim treba dodati da postoji i fenomen koji se naziva „Byzance après Byzance (Vizantija posle Vizantije)“ koji je sredinom tridesetih godina prošlog veka inaugurisao rumunski istoričar Nikola Jorga.¹⁵ U ovom slučaju se radi o pravoslavnim narodima Grcima, Bugarima i Srbima, uklopljenim u ogromni mehanizam Osmanskog carstva. Oni

¹² ĆIRKOVIĆ 2004, XVII–XX.

¹³ D. OBOLENSKY, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500-1453*, London, 1971. Srpsko izdanje: D. OBOLENSKI, *Vizantijski komonvelt*, prev. K. Todorović, Beograd, 1991 (ponovljeno u više navrata).

¹⁴ ĆIRKOVIĆ 2004, XV.

¹⁵ N. JORGA, *Byzance après Byzance. Continuation de l'Histoire de la vie byzantine*, Bucarest, 1935.

su bili nosioci jedne nove balkanske duhovne zajednice koja je odigrala važnu ulogu u održavanju znanja i tradicija srednjovekovne vizantijske civilizacije. Prema nekim mišljenjima ova „zajednica“ je postojala sve do početka XIX stoleća i epohe nacionalnog „buđenja“ balkanskih naroda.¹⁶

Međutim, prof. Ćirković nije dozvolio da ugledanje na vizantijsku civilizaciju, koje je nesporno i značajno, baci u zasenak ostale sastavne delove srpske srednjovekovne baštine, jer bi to neminovno vodilo u izvesnu jednostranost i, u krajnjoj liniji, netačnost. Drugim rečima, on vizantijske uticaje i civilizacijske obrasce koji su predstavljali svojevrsan uzor srpskoj sredini, pogotovo u pojedinim epohama – u vreme kralja Milutina (1282–1321) ili njegovog unuka Stefana Dušana (1331–1355) – ne apsolutizuje. Ćirković ni na jedan način nije potcenio značajnu činjenicu da su Srbi kao najzapadniji pravoslavni narod pretrpeli znatan uticaj i iz latinskog sveta zapadne Evrope.¹⁷ Podsetimo se, na primer, da se u manastiru Studenici, „majci srpskih manastira“, prepliću vizantijski, ali i romanički uticaji.¹⁸ Nemojmo zaboraviti, takođe, da kralj Stefan Uroš I (1243–1276), okrenut Zapadu, nije mnogo mario za domete vizantijske civilizacije.¹⁹ Ili, možda još bolji i podesniji primer predstavljaju završne decenije postojanja srpske srednjovekovne države. Njeni vladari su nosili titulu despota, najviše vizantijsko dvorsko dostojanstvo posle carskog, koje su im dodelili romejski vasilevsi, a srpska sredina je i dalje izvorišta i uzore tražila u nekada univerzalnoj a sada odumirućoj imperiji.

Ali, na drugoj strani, upravo tada su zapadni latinski uticaji na Srbiju bili naročito važni. Tako Ćirković na jednom mestu s pravom beleži: „Neguje se i dalje razvija i ono što je u vreme Nemanjića preuzeto sa Zapada, kao viteštvo, oličeno u viteškim redovima, i heraldika, zastupljena na srpskom novcu od vremena Stefana Dečanskog i Dušana. Heraldika simbolika, s njenim osobenim jezikom, ne upotrebljava se samo na novcu i pečatima već i na prstenju, ukrasu knjiga, pa čak i nadgrobnim pločama.“²⁰ Ili, sličan primer, zapadnih uticaja na državu srpskih despota: „U severne oblasti stiže i sve ono što prati rudarstvo: novi tip naselja, pojačana trgovina, tržišni odnosi, autonomija i dr.“²¹ Upravo se u tom dvojstvu, u toj oprečnoj dvoznačnosti, u toj dakle ambivalentnoj okrenutosti i otvorenosti prema uzorima i vrednostima koje su svaki za sebe posedovala dva istorijska antipoda, hrišćanski Istok i hrišćanski Zapad, i ogledala posebnost srpske srednjovekovne civilizacije.

Veoma je važno podvući činjenicu da Ćirkovićeva knjiga svojim sadržajem i izborom tema stoji kao neka vrsta kontrapunkta tradicionalnim i donekle jednostranim političkim istorijama. Koliko je to moguće, autor se trudio da politička istorija ne natkrili društveno-ekonomsku. Naprotiv, one se srećno i, rekao bih, u pravoj srazmeri, prepliću i upotpunjuju.

¹⁶ D. BOGDANOVIĆ, *Istorija stare srpske književnosti*, Beograd, 1980, 224.

¹⁷ Lj. MAKSIMOVIĆ – G. SUBOTIĆ, *La Serbie entre Byzance et l'Occident*, XXe Congrès international des études byzantines, Collège de France – Sorbonne, 19-25 août 2001, Pré-actes, I. Séances plénières, Paris, 2001, 241-250.

¹⁸ M. KAŠANIN i dr., *Manastir Studenica*, Beograd, 1986, 97-133.

¹⁹ *Istorija srpskog naroda*, knjiga I, Beograd, 1981, 353 (S. Ćirković); *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, sv. VI, Beograd, 1986, 26-27 (Lj. Maksimović).

²⁰ ĆIRKOVIĆ 2004, 104.

²¹ ĆIRKOVIĆ 2004, 99.

njuju. Priče o neprestanom ratovanju i bitkama, međudržavnim pregovorima i dvorskim prevratima, ustupile su mesto zakonodavnoj delatnosti srpskih vladara, svakodnevnom životu onovremenih sela i gradova, trgovini, zemljoradnji i ostalim privrednim granama. Tako, na primer, Ćirković ističe i promenu pejzaža na teritoriji srpske srednjovekovne države. Od mračne „bugarske šume“, koja je skoro uplašila učesnike krstaških ratova u XII veku, oko 1433. godine burgundski vitez Bertrandon de la Brokijer zatiče i zapaža „mnoge velike šume, bregove i doline. A po tim dolinama postoji veliko mnoštvo sela i dobrih namirnica, a naročito dobrog vina“. ²² U međuvremenu je bila povećana naseljenost srpskih zemalja i krčenje nekadašnjih prašuma je sve više uzimalo maha.

Autor dužnu pažnju posvećuje i prilično stabilnom novčanom sistemu srednjovekovne Srbije, o čemu nedvosmisleno svedoče i nalazi novca ne samo pronađeni u susednim zemljama kao što su Mađarska, Rumunija ili Bugarska, nego i u vrlo udaljenim mestima kao što su Verona u Italiji ili Delfi u srednjoj Grčkoj. ²³ Osim toga, Ćirkovićeve knjige, između ostalog, naročito i sa razlogom istrajava na činjenici da srpska srednjovekovna država „nije nastojala da unificira i homogenizuje razne delove društva, naprotiv, poštovala je prava pojedinih etničkih grupa upravo kao i prava pojedinih društvenih slojeva. Vlast je koristila za to da održi ravnotežu, da uskladuje odnose i rešava međusobne sporove pripadnika grupa sa posebnim pravima“. ²⁴ Upravo su to istorijske činjenice koje se nekada previdaju ili ne shvataju na pravi način i dovoljno duboko.

Naročito bih želeo da istaknem problem srpskog carstva Stefana Dušana i njegove istinske ambicije i planove u knjizi prof. Ćirkovića. Dok je starija nauka bila sklona da veruje kako je srpski kralj, a potom prvi srpski car, nameravao da sruši Vizantiju i osnuje novo srpsko-grčko carstvo, novija srpska historiografija, među čijim su radovima naročito dragoceni oni koje je napisao upravo prof. Ćirković, podržava drugačije, rekli bismo izniansiranije tumačenje. On naime smatra, a takva pretpostavka u nauci stiče sve veći broj pristalica, da je na tom državno-pravnom planu Stefan Dušan zapravo sledio „bugarski“ model. Drugim rečima, srpski vladar je želeo da učestvuje u pravoslavnoj vasaletini tako što bi imao udela u jednoj zamišljenoj porodici istočnohrišćanskih vladara. ²⁵ Vizantija je, naime, vladarima takozvanog Drugog bugarskog carstva, koje su osnovali braća Petar i Asen 1185/1186. godine, priznavala titulu cara, ali sa ograničenjem na bugarske zemlje. Premda se stara pretpostavka, prema kojoj je Dušan nameravao da osvoji Carigrad, ne može sasvim odbaciti, veruje se da je srpski car sledio obrazac koji je nudila susedna južnoslovenska država. Uostalom, u hrisovulji, najznačajnijem dokumentu vizantijske carske kancelarije, koju je u julu 1351. godine za svetogorski manastir Hilandar svojeručno potpisao vizantijski car Jovan V Paleolog, Dušan je naveden kao „preuzvišeni car Srbije i ljubazni ujak (stric) carstva mi gospodin Stefan“. ²⁶ Nije suvišno dodati da je to ne samo priznanje sa najvišeg mesta nego i najveće moguće koje je moglo poteći iz Carigrada.

Na primeru Kosovske bitke, oko koje postoje tolike kontroverze i koja i u naše vreme

²² ĆIRKOVIĆ 2004, 55.

²³ ĆIRKOVIĆ 2004, 60.

²⁴ ĆIRKOVIĆ 2004, XXII, 74-75.

²⁵ ĆIRKOVIĆ 2004, 66-70.

²⁶ Actes de Chilandar, I, ed. L. PETIT et B. KORABLEV, Vizantijskij vremennik, 17 (1911) 138, 292-294.

ima mesta u kolektivnoj svesti srpskog naroda, Ćirković pokazuje šta su verodostojne istorijske činjenice i koliko su one zapravo oskudne, a šta su nataložene naslage kasnijih izvora, nesigurnih legendi, epske poezije i naknadnih domišljanja koji umesto da razjašnjavaju samo još više zatamnjuju taj događaj i njegov istorijski značaj.²⁷

Vremenski posmatrano, dugačak je put koji su Srbi prošli, počev od njihovog doseljavanja u VII veku i potonjih prvih protodržava, preko primanja hrišćanstva oko 870. godine, do prekretnice vezane za vreme velikog župana Stefana Nemanje (1166–1196), i zlatnog doba srpske srednjovekovne državnosti, XII–XIV veka. Tu je zatim i vreme opadanja, ali i poslednjeg srednjovekovnog uspona – reč je o desetlećima države srpskih despota (1402–1459) – kao da je već delom dezintegrisana i pomalo umorna država smogla snage da se poslednji put gordo uspravi pre nego što potone u tamne vekove turkokratije. Zatim su tu tri i po stoleća (XV–XIX vek) kada Srbi nisu imali svoju državu, sve do obnove državnosti počev od 1804. godine, onda period kneževine, potom kraljevine Srbije i, najposle, prve i druge Jugoslavije u XX veku. Prof. Ćirković nas je suvereno proveo kroz te epohe i koliko je to moguće – jer srpska istorija je u znatnoj meri istorija diskontinuiteta – omogućio nam da kao jednu celinu sagledamo čitavu povesnicu Srba.

Poznavanje svoje istorije, pogotovo spoznaja o duhovnim vrednostima i sveukupnoj baštini kojom je obeležena sopstvena civilizacija, neophodan su uslov za samosvest svakog naroda. U protivnom, takva vrsta neznanja ili nedovoljna upućenost, pogotovo u vremenima velikih istorijskih lomova, mogu da budu veoma opasni i pogubni za saznanja o sopstvenoj vrednosti. Svako vreme, razumljivo je samo po sebi, ima potrebu da traži svoj pogled na prošlost, svoju ocenu i reč o kulturnom nasleđu jednog etnosa. Stoga se ta ocena mora iskazati bez oklevanja, spremno i, naravno, objektivno i u srazmerama postojećeg znanja. Knjiga prof. Ćirkovića upravo na taj način sumira sve ono što znamo o našoj prošlosti. Pri tome, naravno, ne treba gubiti iz vida činjenicu da dalja istraživanja mogu dovesti do još jasnijih i tačnijih viđenja od onih kojima raspolažemo danas.

* * *

Milan Ristović

Nekoliko marginalija o knjizi prof. Sime M. Ćirkovića „Srbi među evropskim narodima“

Nesumnjivo je da je zanimanje za prošlost prostora koji su bili obuhvaćeni granicama jugoslovenske države doprinelo – pored mora naslova proizvedenih tokom krize 1990-tih u različite svrhe, najčešće veoma pristrasnih, i za jednokratnu upotrebu – postepenim „sleganjem“ ovog trusnog tla i da u sve većoj meri postane uočljiva potreba za relevantnim, kritičkim historiografskim radovima koji mogu da pruže više od jednostavnih odgovora na složena pitanja. To je slučaj i sa istorijom srpskog naroda i države, u kojoj su, tokom pomenutog perioda, često traženi i nalaženi „objašnjenja“ i „koreni“ svega što se događalo njemu i njegovim susedima, sa tragičnim posledicama, posebno tokom života u zajedničkoj državi. Lakoća izvođenja takvih zaključaka često je bila zapanjujuća. Ona je govorila ili

²⁷ ĆIRKOVIĆ 2004, 86-89.

o potpunom nepoznavanju čak najosnovnijih procesa i događaja u srpskoj istoriji, kako onoj starijoj tako i novijoj, ili o nameri da se na svaki način ukaže na postojanje gotovo milenijumskog „kontinuiteta“ jedne („srpske“) politike koja je metastazirala u ratovima za jugoslovensko nasleđe.

Među naslovima sa duge liste knjiga napisanih i objavljenih o istoriji jugoslovenske države i istoriji srpskog naroda treba ukazati na nekoliko ozbiljnih sinteza koje se izdvajaju sa dugog spiska knjiga objavljenih na „srpske teme“ poslednjih desetak godina. One svojom pojavom – bez obzira na metodološke pristupe ili razlike u tumačenjima nekih procesa i događaja – navode na zaključak o značajnim promenama koje su ulaskom politike na bivšem jugoslovenskom prostoru u mirnije vode uticale na jačanje potrebe za relevantnim i pouzdanim historiografskim radovima o istoriji srpskog naroda, umesto onih političko-propagandnog karaktera tako prisutnih (i uticajnih) tokom 1990-tih.

Ugledni britanski istoričar srpskog porekla Stevan K. Pavlović objavio je 2002. godine svoju sintezu *Serbia: The History Behind The Name*,²⁸ a čiji se srpski prevod pojavio 2004. godine.²⁹ Pavlović, na samom početku svoje knjige, skreće pažnju na nekoliko ključnih nedoumica sa kojima se on kao i svaki drugi ozbiljni istraživač istorije srpskog naroda mora suočiti koje se ne mogu svesti samo na dileme metodološke prirode. Iznosi ogradu da njegova knjiga „(...) nije istorija Srbije: ne znam kako da definišem Srbiju kroz vekove. Nije postojala trajna politička zajednica ili teritorija sa tim imenom. Srbije su nastajale, nestajale i pomerale se“. Takođe, „Niti je ovo istorija Srba; ne bih znao kako da ih pronađem pre vremena kada im je vlast tražila da se izjašnjavaju „nacionalno“ u dokumentima. (...) Nisam mogao da izolujem rasturenu grupu ljudi koja se naziva Srbima, koja živi sa drugim narodima, koja je retko bila ujedinjena čak i kada je živela u istoj državi, i da je stavim pod mikroskop, a da ne izopačim istoriju“.³⁰ Zbog toga je on svoju knjigu odredio kao „istorijski esej o Srbiji“, ograđujući se od pretenzija pisanja – koje uostalom smatra pogrešnim – „iscrpnih“, „konačnih“ čak i „kratkih“ istorija. On u svom, odmerenom izlaganju i pažljivim analizama, koje naziva „sagledavanjem“ ustanova, istorijskih učesnika i vremenskih praznina koje ih dele, „a koje su oblikovale entitete poznate pod imenom 'Srbija“, neuporedivo najveći prostor posvećuje nastanku i povesti moderne srpske države tokom 19. i 20. stoleća, ali i istoriji onih delova srpskog naroda koji su do 1918. živeli u drugim državnopravnim okvirima.

Iste godine iz štampe su izašla druga dva, obimom i ozbiljnošću pristupa ovoj temi, značajna dela. Grupa čeških istoričara objavila je *Istoriju Srbije*,³¹ kojoj je prethodila jedna obimna „*Istorija Jugoslavije*“.³² Ovaj ambiciozno zamišljen i realizovan projekt neza-

²⁸ S. K. PAWLOVITCH, *Serbia: The History Behind the Name*, London: C. Hurst & Co (Publishers) Ltd., 2002.

²⁹ С. К. ПАВЛОВИЋ, *Србуја: историја иза имена*, Beograd: CLIО, 2004. [dalje ПАВЛОВИЋ 2004].

³⁰ ПАВЛОВИЋ 2004, 5.

³¹ J. PELIKAN, L. HAVLIKOVA, T. CHROBAK, J. RYCHLIK, M. TEJCHMAN, O. VOJTECHHOIVSKY, *Dějiny Srbska*, Praha: Nakladatelství Lidové Noviny, 2004.

³² M. ŠESTAK, M. TEJCHMAN, L. HAVLIKOVA, L. HLADKY J. PELIKAN, *Dejiny jihoslovensky zemi*, Praha, 1998. Ladislav Hladky je autor i knjige: *Bosna i Hercegovina. Historie neštasne zeme*, Brno, 1996.

služeno je promakao pažnji srpske naučne javnosti. Pored političke istorije, knjiga čeških autora daje mnogo više od informativnog uvida u prošlost srpskog društva i njegove kulturne istorije od njegovih rano-srednjovekovnih početaka do prvih godina trećeg milenijuma.³³

Poznati britanski izdavač Blackwell Publishing objavio je knjigu profesora beogradskog Filozofskog fakulteta Sime M. Ćirkovića *The Serbs*; njeno srpsko izdanje pojavilo se godinu dana kasnije pod novim mnogo inventivnijim naslovim *Srbi među evropskim narodima*.³⁴ Pred čitalačku publiku i stručnu javnost u Hrvatskoj ova knjiga je u hrvatskom izdanju stavljena početkom 2009. godine.³⁵

Konačno, poznati nemački istoričar Holm Sundhaussen, jedan od vodećih evropskih poznavalaca i istraživača istorije Jugoistočne Evrope, profesor berlinskog Freie Universitet-a u penziji, izašao je sa svojom, takođe obimom velikom, ambiciozno koncipiranom *Istorijom Srbije: 19–20. stoleće*,³⁶ čiji se srpski prevod pojavio u januaru 2009, izazivajući nekim svojim tumačenjima, posebno događaja iz novije prošlosti, različite reakcije stručne javnosti.³⁷

Neka od ključnih polazište knjige profesora Ćirkovića, o kojoj je ovde reč, pisane za britanskog izdavača i britansku čitalačku publiku, imaju najviše sličnosti sa navedenom monografijom S. K. Pavlovića, pre svega zbog uočavanja problema koji nisu samo „čisto metodološke prirode“. Kao i britanski istoričar, Ćirković upozorava na teškoće definisanja „Srbije kroz vekove“ zbog njenog upadljivog diskontinuiteta kao trajne političke zajednice ili teritorije. Po shvatanju Pavlovića „Srbije su nastajale, nestajale i pomerale se“,³⁸ što profesor Ćirković takođe analizira kao jedan od važnih fenomena koji prati istoriju ove države.

Bavljenje istorijom ovih „Srbija koje se premeštaju“ nameće neophodnost da se ona uvek posmatra i kao istorija odnosa, povezanosti i interakcije sa drugim, sa kojima su ili pored kojih su živeli i danas žive. Jedna od posledica su „ozbiljne teškoće za praćenje i razumevanje istorije u kojoj se tako često menja pozornica“, obuhvatajući veliko prostranstvo i raznolikost prirodnog ali i kulturnog i političkog okruženja. Ova složenost i raznovrsnost različitih faktora uticala je i na integraciju etničke celine.

³³ Autori su ograničavanje izlaganja na istoriju srpske države, a ne naroda objasnili činjenicom da je o istoriji srpskog naroda pisano u prethodnoj knjizi posvećenoj istoriji južnoslovenskih zemalja (vidi raniju bilješku).

³⁴ С. М. ЋИРКОВИЋ, *Срби међу европским народима*, Beograd: Equilibrium, 2005. [dalje ЋИРКОВИЋ 2005].

³⁵ S. M. ĆIRKOVIĆ, *Srbi među evropskim narodima*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2008.

³⁶ H. SUNDHAUSSEN, *Geschichte Serbiens. 19.-20. Jahrhundert*, Wien – Köln – Weimar: Böhlau Verlag, 2007.

³⁷ Х. ЗУНДХАУСЕН, *Историја Србије у 19. и 20. веку*, Beograd: CLIO, 2009. Ovom spisku treba dodati monografiju nemačke istoričarke Marie-Jeanine Calic, po ozbiljnosti pristupa i kvalitetu rezultata i analiza, iako problemski i hronološki ograničenu na oblast privrede i vreme između Drugog srpskog ustanka 1815. i početka Drugog svetskog rata (M.-J. CALIC, *Sozialgeschichte Serbiens 1815-1941. Die aufhaltsame Fortschritt während der Industrialisierung*, München: R. Oldenburg Verlag, 1994). Srpski prevod objavljen je 2004. godine (M.-Ж. ЧАЛИЋ, *Социјална историја Србије 1815-1941. Успорени напредак у индустријализацији*, Beograd: CLIO, 2004).

³⁸ ПАВЛОВИЋ 2004, 9.

I profesor Ćirković se u svom sagledavanju istorije Srba, kao i Stevan K. Pavlović, drži stava da se radi o jednoj osobenoj dinamici promena i pokreta, opet najčešće u diskontinuitetu postojanja državnog okvira (ili njegovog nepostojanja u dugom vremenskom periodu), kao i granica prostora na kojem se on protezao i proteže a van koga su veliki delovi srpskog naroda živeli u okviru (uz izuzetak perioda kada je živio u okvirima jugoslovenske države) drugih država i među drugim narodima. Srpski je narod, u ostalom kao i drugi narodi, uz sve svoje osobenosti, trajno izložen ovim menama, koje čine da proces njegovog „konačnog formiranja“, kao društvene grupe, sa svojim socijalnim strukturama i identitetom, ne bude nikad okončan već da na taj način stalno utiču na interakciju složenog skupa faktora koji oblikuju njegovu individualnost u odnosu na druge srodne i nesrodne narode.

Takođe ističe, da se rašireno shvatanje o „nepromenljivosti narodnog duha“ i „stoletne identičnosti“ jednom za svagda uobličene, koja se u neprekinutom nizu proteže i prenosi od starine do našeg vremena, posmatranjem istorije nacije u istorijskoj perspektivi dobija se mnogo složenija slika. Ona je sastavljena od velikog broja činilaca koji su u stalnoj promeni odnosa, merila i njihovog rasporeda. S pravom zaključuje da se individualnost nacija „ne ogleda samo u njihovom položaju, odnosima sa susedima, borbama i međusobnim uticajima, već i u specifičnostima puteva kojima su došle do onog stepena integrisanosti u kome ih je zatekla moderna epoha“.³⁹

Iako prevashodno stručnjak za srednjovekovnu istoriju, profesor Ćirković je pišući ovu knjigu iskoračio u oblasti koje su hronološki i problemski daleko od ovog vremena. On je, međutim, pokazao i na ovom, samo na prvi pogled „stranom terenu“ sposobnost da uoči, izdvoji i analizira najbitnije fenomene i procese koji su obeležili i uticali na izuzetno složenu povest modernizacije i evropeizacije srpskog društva.

S razlogom je naglasio važnost iskustava i iskoraka u tom smeru koju čini nova srpska elita (sveštenstvo, vojnici, trgovci), posebno tokom 18. stoleća u Habsburškoj monarhiji, podvrgnuta sa ostalim, verski i etnički raznorodnim stanovništvom Carevine merama apsolutističkog prosvetiteljstva. Njena uloga u modernizaciji autonomne Srbije u prvoj polovini 19. stoleća bila je takođe od velikog značaja. „Prečanski Srbi“ bili su posrednici u „transferu“ znanja, ideja i iskustava potrebnih za ostvarivanje modernizacijskih procesa u Kneževini Srbiji. Njihovo aktivno uključivanje u zbivanja u Srbiji, koja je u sve većoj meri postajala i bila prihvatana ne samo kao politička već od polovine 19. stoleća preuzimala u sve većoj meri ulogu i glavnog kulturnog središta, bilo je od velikog značaja i za unutrašnju koheziju srpskog naroda rasutog u tri države.

Postepenu obnovu srpske državnosti i samostalnosti tokom 19. stoleća, posle ustanaka 1804–1813. i 1815, profesor Ćirković vidi kao deo velikih opšte evropskih istorijskih pokreta i procesa, ponovno uključivanje srpskog naciona u glavne tokove evropske istorije posle viševekovnog „nepostojanja“, (barem kada je istorija njegove države u pitanju), uz preuzimanje, prilagođavanje⁴⁰ i izbor onih modernizacijskih matrica koje su (kao, na

³⁹ ЋИРКОВИЋ 2004, VIII, XIII.

⁴⁰ Kao u slučaju Srpskog građanskog zakonika iz 1844, koji je nastao prilagođavanjem srpskim uslovima austrijskog građanskog zakonika, a koji je bio u upotrebi na teritoriji Srbije sve do 1945. godine.

primer, u slučaju Sretenjskog ustava 1835),⁴¹ srpsko društvo u Kneževini i Kraljevini Srbiji, uz sve probleme, zastajanja i otpore, vodile uključivanju u red evropskih, otklanjajući svaku sumnju da je obnovljenoj državi mesto „negde drugde“.

Ćirković takođe ukazuje i na postojanje i važnost uočavanja regionalnih istorijskih razlika unutar srpskog naroda rasutog na velikom prostoru koji je dugo bio odvojen granicama nekoliko država. One su, posle vekovne razdvojenosti, nosile i različite političke mentalitete i običaje, utičući i na brzinu i stepen unutrašnje integracije, kao što je bio slučaj posle 1918. godine kada se u jugoslovenskoj državi, po prvi put u istoriji velika većina srpskog naroda našla u okvirima jedne državne tvorevine. Ovaj proces bio je dugotrajan i složen, nastavljen u novim uslovima, ali i tada suočen sa nedovoljnim međusobnim poznavanjem, podelama do kojih je doveo Prvi svetski rat i ideološkom orijentacijom režima koja nije išla na ruku ovom procesu. I jedina (nacionalna) institucija koja je imala gotovo neprekinuti kontinuitet od vremena srednjovekovne države do savremenog doba, Srpska pravoslavna crkva, posle Prvog svetskog rata takođe je prolazila kroz proces ponovnog okupljanja svojih dugo razdvojenih delova koji su se do 1918. nalazili pod šest različitih jurisdikcija.

Ideologija radikalnog integralnog jugoslovenskog unitarizima i uverenje da predstoji formiranje jugoslovenske nacije uz potiskivanje „plemenskih“ imena i tradicija, ističe Ćirković, nije „postigla svoj cilj; nije zadovoljila ni, Srbe, a još manje druge jugoslovenske narode“, ali je, paradoksalno, uticala u izvesnoj meri, u drugim političkim i ideološkim uslovima, na očuvanju ideje kontinuiteta i potrebe obnove jugoslovenske države u godinama Drugog svetskog rata.

Treba istaći da je autor, upečatljivo kada je praćenje toka srpske istorije, u njenim jugoslovenskim okvirima uspeo, na malom prostoru, da ponudi jednu preciznu analizu njenih glavnih procesa, ukazujući na svu unutrašnju složenost, probleme i kontroverze (tragična iskustva Drugog svetskog rata sa genocidom nad Srbima u NDH i na teritorijama pod različitim okupacionim režimima, pitanje odnosa partizanskog i četničkog pokreta i pretvaranje kratkotrajne saradnje u građanski rat, problem kolaboracije, odnos komunista prema ideološkim konkurentima posle okončanja rata, posebnost „srpskog rešenja“ u jugoslovenskoj federaciji i problemi koje je ono sobom nosilo, uključujući i međurepubličke rasprave i sporove koje se oko ustavnih rešenja položaja i unutrašnje organizacije Srbije zaoštavaju posebno posle 1974, transformacija srpskog društva kao rezultat modernizacionih tokova u socijalističkoj Jugoslaviji sa svim njenim postignućima i promašajima itd). Poslednje stranice svoje knjige posvetio je razmatranju onih procesa koji su obeležili godine otvaranja jugoslovenske krize i njenu kulminaciju u ratovima 1990-tih, ukazujući na pogubnost politike koju je vodilo tadašnje srpsko rukovodstvo.

Imajući u vidu izuzetnu složenost (nezahvalnog) historiografskog zadatka koji je sebi postavio, ograničenja nametnuta obimom knjige i činjenicu da je pisana za potrebe strane čitalačke publike, može se reći da je iz pera profesora Ćirkovića dobijeno delo u kome su uspešno izbalansirane njegova sintetička i analitička strana. Knjiga takođe pruža i jednu

⁴¹ Sretenjski ustav je zbog svojih liberalnih rešenja u pitanju građanskih prava i proklamovanog načela podele vlasti pod pritiskom Porte, Rusije i Austrije kao i samog kneza Miloša Obrenovića svega dve nedelje po donošenju bio povučen a na njegovo mesto će 1838. biti donet ustav koji je napisan u Carigradu u saradnji predstavnika Porte, Rusije i srpskih predstavnika.

istoriografski pouzdanu, stabilnu i široku činjeničku osnovu za upoznavanje sa razuđenom istorijom jednog naroda, dugom gotovo jedan i po milenijum. To je bilo moguće postići samo uz ogromnu erudiciju, posjedovanje složenog metodološkog instrumentarija, kroz čiju optiku su sagledavani rezultati generacija istoričara koji su se bavili različitim aspektima istorije Srba, a koji je, takođe, omogućio autoru da postigne preciznost i odmerenost svog izlaganja. Na koncu, zašto ne pomenuti i uticaj velikog istraživačkog, pedagoškog i životnog iskustva i mudrosti profesora Sime M. Ćirkovića, sticanih tokom osam decenija života u nestabilnom i dramatičnom „kratkom dvadesetom veku“ i godinama na početku novog stoleća.

Beograd, 17. februara 2009.

* * *

Drago Roksandić

„Teme, pristupi i problemi“ hrvatsko-srpskih i srpsko-hrvatskih dijaloga

Od godine 1994. do godine 2009, kao sveučilišni nastavnik fokusiran na problematiku hrvatske povijesti (ranoga) novog vijeka u srednjoeuropskim, jugoistočnoeuropskim i sredozemnim obzorjima te kao dugogodišnji voditelj međunarodnoga istraživačkog projekta *Triplex Confinium: hrvatska višegraničja u euromediterranskom kontekstu*, ne mali dio svoga profesionalnog rada bio sam izdvojio za uredničku suradnju s nakladnicima u pripremi i realizaciji prijevoda djela o povijesti naroda i/ili baština koje izravno interferiraju s hrvatskom.⁴² U tom je smislu rad na ovoj knjizi, čiji sam hrvatski prijevod osobno inicirao i dogovorio s akademikom Simom Ćirkovićem, sastavni dio jednoga dugoročno osmišljenoga projekta. S druge strane, budući da se moj vlastiti istraživački rad velikim dijelom odnosi i na kritičko propitivanje problematike hrvatsko-srpskih/srpsko-hrvatskih odnosa od 15. stoljeća do suvremenoga doba, osjećam se ponukanim ovom prilikom podrobnije obrazložiti svoj odnos prema ovom izdanju.⁴³

Prvo pitanje koje se postavlja s toga stajališta jest kako vrednovati ovu knjigu, čije je prvo izdanje bilo na engleskom izdanju, u nakladi *Blackwell*, u odnosu spram drugih sinteza srpske povijesti, dakako, imajući na umu da je svaka od njih nastajala i nastaje u drukčijoj „povijesnoj situaciji“. Na njega se može pokušati odgovoriti s više stajališta.

Najprije, legitimacijski. Ako negdje u svijetu zađete u knjižnicu bilo kojeg prestižnijeg sveučilišta te u referentnoj biblioteci potražite djela o Hrvatima ili Srbima, vrlo je vjerojatno da će to biti poneko djelo nekoga tko ne potječe iz srpske ili hrvatske kulture odnosno,

⁴² Riječ je o nekoliko desetina knjiga realiziranih u zagrebačkim nakladama „Naprijed“ (kasnije „Ljevak“), „Barbat“, „Golden marketing – Tehnička knjiga“, „Tipex“, „Prosvjeta d.o.o.“ itd. (vidjeti: Hrvoje PETRIĆ, Živjeti „Triplex Confinium“ – bibliografija, *Ekonomska historija i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, 4 [2008] 4, 165-168).

⁴³ Uvodno spomenuta publikacija *Dijalog s povodom / „Srbi među europskim narodima“*, u kojoj se nalazi moj razgovor s akademikom Simom Ćirkovićem (vidjeti: *Dijalog s povodom I*, Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije Filozofskog fakulteta u Zagrebu i FF press, 2009), fokusiran je na temeljnu problematiku ove sinteze kao izazova nacionalnoj historiografiji i kulturi.

nekoga tko je već dovoljno akulturiran negdje u „velikom“ svijetu da ima nepisano pravo objavljivati na svjetskim jezicima o tako prijepornim baštinama poput srpske ili hrvatske. Meni je osobno jako stalo do toga da se što više ljudi od struke, tko god oni bili, bavi ovim dijelom svijeta, ali držim da je vrlo važno da i ovdašnji ljudi od struke sami kazuju svijetu o sebi na način koji će svijet razumjeti. Dakle, kada izdavač poput *Blackwell Publishing Ltd* pozove nekoga poput profesora Sime Ćirkovića da napiše jednosveščanu sintezu srpske povijesti, koja će sigurno ući u brojne referentne biblioteke, ona postaje i svojevrsan srpski brand, ali i subjekt u dijalogu.

Drugo, komunikacijski. Čitajući prvi put ovu knjigu, posebno me je zanimalo što to profesor Ćirković kazuje svijetu o Srbima, ali ništa manje i kako to iskazuje. Svaka je sinteza povijesti jednoga naroda, kako god teorijski i interpretacijski utemeljena i izvedena bila, u suštini „velika priča“ (*grand narrative*) o tome odakle narod dolazi i, implicitno, kuda ide. U odnosu naspram drugim društvenim i humanističkim znanostima, historijska se znanost najteže suočava s izazovom sinteze jer se svaki ozbiljniji pokušaj takve naravi suočava s granicama ove znanosti same.

Treće, interpretacijski. Najvažniji inovacijski doprinos profesora Ćirkovića u ovom je slučaju svojevrsna genealoška deetnizacija srpske povijesti. Narod je za njega društvena skupina sa sviješću o pripadnosti istoj zajednici. Dalje, mnogo ga više zanimaju prostori srpske povijesti negoli jednoznačno shvaćeni teritoriji. Isto ga tako mnogo više zanimaju vremena srpske povijesti, u kontinuitetima i diskontinuitetima, negoli irealne linearne projekcije tradicionalnih periodizacija. Meni je posebno blizak način na koji sažima procese stvaranja moderne srpske nacije na konfliktnim imperijalnim višegrančijima (*Između krsta i polumeseca, Sultanovi štićenici, Nastajanje modernog hrišćanskog društva*), kao svojevrsan obrazac primjene metode „izazova“ i „odgovora“ (*Toynbee*). Iako su zaključne cjeline *Za nacionalnu državu i protiv nje* te *Svi Srbi u jednoj državi* drugačije izvedene jer je i epohalni kontekst drugačiji, a problemi povijesti i suvremenosti zaoštreniji, svojevrsna je cjelina i razdoblje od 15. stoljeća do danas.

Četvrto, mentalno. Ova knjiga čitatelja suočava sa sviješću da je narod povijesno otvorena društvena zajednica, da može nastajati, razvijati se, ali i nestajati, da je ključ „sudbine“ naroda – izraz koji profesor Ćirković ne koristi – u ljudima samim, u individualnom i kolektivnom smislu. Ključ je u pojedincima i skupinama koji se s narodom identificiraju i koji svoju identifikaciju provjeravaju prije svega time kako odgovaraju na egzistencijalne, a kako na epohalne izazove koji su bitni za provjeru njegovih ljudskih mogućnosti.

Da zaključim. Ova sinteza ne iznevjerava nijedno pravilo tradicionalnoga pisanja sinteze povijesti naroda te je duboko inovativna, kada je riječ o pristupu svome predmetu, napose kada je riječ o tome kakve mogućnosti komunikacije otvara između djela i čitatelja, neovisno o nacionalnosti.

Drugo pitanje u vezi je s činjenicom da je poslije britanskoga, srpskoga i nekih drugih izdanja, ova knjiga objavljena i u Hrvatskoj. Koliko ja znam, to je prvi put da se jedno važno djelo o srpskoj povijesti, rad jednoga od najboljih srpskih povjesničara, tiska u Hrvatskoj u hrvatskom izdanju. Činjenica je da su i hrvatske medijske reakcije dosad bile vrlo korektna. Zagrebački *Jutarnji list* svoj je izvještaj s Okrugloga stola povodom knjige naslovio *Hrvatski povjesničari hvale knjigu 'Srbi među europskim narodima'* (22. I. 2009). Dakako da nema govora o tome da je recepcija unisona i da neće biti prijepora kada započne produbljenija stručna rasprava. Oni su i potrebni, ali je najvažnije da se ova knjiga u hrvatskoj javnosti ne pojavljuje kao incident. Siguran sam da je to vrlo važno za

buduću suradnju povjesničara iz Hrvatske i Srbije. Ipak, usudio bih se prognozirati da je ovo izdanje nezaobilazan doprinos agendi mogućih zajedničkih rasprava. Nikada ne treba zaboraviti da je s raspadom Jugoslavije razina hrvatsko-srpskih/srpsko-hrvatskih odnosa pala najniže nego ikada u modernoj epohi. Vrlo mnogo će trebati učiniti s obje strane da se detraumatiziraju hrvatsko-srpski/srpsko-hrvatski odnosi. Diskurzivne strategije poput Ćirkovićevih sasvim sigurno tomu doprinose neovisno o svim mogućim nesuglasjima. Ova knjiga, takva kakva jest, omogućuje dijalošku subjektivizaciju prijepora, a bitno sužava prostor za „nacionalne frontove“ jer takav status nema ni u srpskoj historiografiji. Među povjesničarima koji ističu važnost ove knjige u hrvatskoj historiografiji, a posebno mi se poticajnom čini ona profesora Ive Banca, koji upozoravajući ne neke prijepore s njome u vezi, objavljene i na ovom mjestu, istovremeno ističe sljedeće: „Ovdje, doista po prvi put, imamo diferenciranu povijest nastajanja jedne moderne južnoslavenske nacije iz niza posve raznorodnih elemenata i to pod vrlo određenim okolnostima, koje uključuju i posebno raznoliku religijsku povijest. Ćirković je zadao smrtni udarac raznim esencijalistima, zapravo tvorcima modernih nacionalnih historiografija i njihovim nastavljačima, koji su moderne identitete projektirali u daleku prošlost, te na taj način stvorili jednu posve anakronu sliku prošlosti. Zato je Ćirkovićevo djelo izuzetno relevantno i za hrvatsku historiografiju koja objavljivanjem ovoga djela dobiva i stanovito ogledalo za posao koji sama mora obaviti“.

Treće pitanje, u vezi s kritičkim reakcijama u Beogradu, ponajviše u dnevniku *Politika*, zbog formulacije „Sa srpskoga izvornika preveo Ante Bašić“, zavređuje podrobniji osvrt. Izlišno je govoriti o konstitucionalnom, nacionalnom ili bilo kojem drugom statusu i hrvatskoga i srpskoga jezika i u Hrvatskoj i u Srbiji jer je to poslije svega što se dogodilo i prije i poslije 1990. godine i najneupućenijima bjelodano, neovisno o tome što osobno mislili. S druge strane, doista je otvoreno pitanje hrvatsko-srpske/srpsko-hrvatske jezične i uopće kulturne komunikacije, što uključuje i znanstvenu. Profesor Milorad Pupovac je otvorio to pitanje na Okruglom stolu i javno doveo u pitanje ovo izdanje prije svega zbog navedene formulacije, zbog ideološke manipulacije jezikom.

Kad je o Beograđanima riječ, među sudionicima Okrugloga stola u Zagrebu bili su profesori s Odeljenja za istoriju Filozofskoga fakulteta u Beogradu Radivoj Radić, Milan Ristović i Nikola Samardžić, koji – siguran sam – svaki pojedinačno na osobno prepoznatljiv način imaju svoje vrlo uočljivo mjesto u suvremenoj srpskoj historiografiji. Nisu štedjeli riječi podrške i izdanju i Okruglom stolu u Zagrebu. Koliko sam obaviješten, javno su to rekli i u Beogradu. U *Politici* sam sâm pročitao riječi kolege Radića da je djelo profesora Ćirkovića „u vremenu teških frustracija promovisano u Zagrebu na najbolji mogući način“. O jezičnom se aspektu nisu izjašnjavali ni u Zagrebu, a koliko ja znam, nisu to radili ni kasnije.

Osobno smatram vrlo važnom raspravu o „prijevodu“. Ponajprije, riječ je o znanstvenom djelu čija terminologija mora biti izbrušena onako kao što se može izbrusiti dijamant. Nije riječ o djelu iz lijepje književnosti, koje je na bošnjačko-crnogorsko-hrvatsko-srpskim „širinama“ i „dužinama“, siguran sam, besmisleno prevoditi. Na kraju krajeva, koliko god netko htio dokazivati da su jezici hrvatske i srpske kulture svemirski daleko jedan od drugoga, poriče ih činjenica da se danas Ivu Andrića ili Vladana Desnicu i s jedne i s druge strane smatra ponajboljima među „svojima“! Nije riječ ni o filmu, kada se prevodenje pretvara u grotesku, kao što smo se uvjerali u nekim slučajevima, riječ je o znanstvenom pojmovlju, o onome što jednu disciplinu čini održivom te je nemoguće i neodgovorno

previdjeti terminološke razlike, koje su se tradicijski, ali i u posljednjih dvadesetak godina, posvuda razvile. Koji će profesor povijesti bilo gdje u državama nastalim raspadom Jugoslavije sada već i umjeti upoznati svoje studente s terminologijom „drugih“? Zna li danas svaki student povijesti u Srbiji što je „tlaka“? Što mislite, koliko studenta povijesti u Hrvatskoj zna što je „rabota“? Ako nešto i zna, bit će to neka „prljava rabota“. Hoće li studenti u Srbiji danas znati što je „podavanje“? Vjerojatno će pomisliti da to ima neke veze sa seksom. Hoće li studenti u Hrvatskoj znati što je to „desetak“? Neće, jer je za njih „desetak“ „desetina“, a sam leksem „desetak“ značenjski je nešto sasvim drugo. Takvih je terminoloških problema danas vrlo mnogo. Da su kritičari hrvatskoga izdanja ovako pristupili srpskomu i hrvatskomu izdanju ove knjige, ne bi našli „svega petnaest reči koje zahtevaju – ne prevod, nego pojašnjenje“, ne bi našli ni samo sto pedeset riječi, već koju stotinu! Potrebu za prevodenjem stručnih izdanja smanjit će terminološki priručnici. Oni će omogućiti, na kraju krajeva, da svaka nacionalna historiografija sama bolje funkcionira. Koliko takvih priručnika danas ima, nije teško provjeriti. Da ne govorim o onomastičkim i toponomastičkim problemima. Bi li Srbi pristali umjesto „Jovan Pavle II“ govoriti i pisati „Ivan Pavao II.“?

Nije ovaj pothvat s hrvatskim izdanjem knjige profesora Ćirkovića „prevodilačka farsa“, kao što to moglo pročitati, već je izvjestiteljska farsa to što je ponegdje učinjeno u izvještajima o ovom Okruglom stolu.

Oni koji se danas diče da čitaju sve i na srpskome i na hrvatskome i na latinici i na ćirilici ipak zaboravljaju da to duguju prije svega tome što su se školovali u SFR Jugoslaviji. Oni i danas koriste intelektualni kapital koji su stekli u djetinjstvu i mladosti. Mladi svijet u Beogradu ili Zagrebu koji danas studira na „bolonjski“ način s krajnje ograničenim popisima literature, razvija jezičnu kulturu koja je vrlo, vrlo daleko od one koju sredovječni sveučilišni profesori te lideri manjinskih kulturnih društava nostalgично i odlučno zagovaraju.

Budući da je agenda koju suvremene hrvatska i srpska historiografija ne mogu izbjeći više nego kompleksna te mentalno i sociokulturno, a nerijetko i politički vrlo zahtjevna, trebalo bi je poštediti jezičnih prijepora ove naravi.

Dalje, nigdje u svijetu nema moderne nacije – odnosno moderne kulture i politike – bez kulture sjećanja i pamćenja te kritičke refleksije o iskustvu prošloga. Profesionalna se historiografija bavi samo s malim dijelom izazova o kojemu je ovdje riječ. Drugo, u situacijama tektonskih socijalnih kriza, i to s egzistencijalnim rizicima i s nepredvidljivim ishodom, iluzorno je očekivati od velike većine povjesničara da će se ponašati drugačije od velike većine „malih ljudi“. Treće, historiografija u Jugoslaviji prije njezina raspada, godinama u sjeni vidljivih i nevidljivih središta moći, razapeta između profesionalnoga etosa i diržištičke političke kulture, nije niti mogla razviti veći broj jakih ljudi, spremnih da i intelektualno i praktično budu javni akteri proturatne civilne kulture.

Danas nije dobro što se ponekad od povjesničara iziskuje da budu posljednji koji će početi komunicirati s onima „drugima“. To stvara dojam kako se od struke očekuje da učini još nešto što se u ratu nije apsolviralo na poželjan način. Nije dobro ni to što je u odnosima između Hrvatske i Srbije previše otvorenih pitanja iz bliske prošlosti i to nimalo bezazlenih, što još više sužava prostor za istraživačku komunikaciju povjesničara.

Međutim, mnogo se toga može učiniti i, na koncu konca, čini što je u interesu razvoja obje historiografije. Broj osobnih veza vrlo praktične naravi je očigledno u stalnom porastu, naročito kada je riječ o mlađim ljudima. Što ih kada sve motivira, manje je važno od činjenice da su komunikacije nužne.

Držim da je sve ovo posebno važno zbog regionalnih horizonata. Srednjoistočna i Jugoistočna Europa ljudski su i civilizacijski najsloženiji dio Kontinenta i, očigledno, njegova periferija. Teško je pobjeći od prošlosti kada se na sve strane privida da se ona stalno vraća i to na načine u kojima je teško razlučiti ljudsku tragediju od farse. I ova, tekuća „svjetska kriza“ stvara dojam, nažalost, da je malo koja regionalna elita išta suvislo naučila iz iskustava baštinjenih posljednjih deset, dvadeset godina. Rekao bih da sve to nema veze sa „suviškom povijesti“ već sa strahom od budućnosti i nesprennošću na kreativno prihvaćanje velikih svjetskih izazova u vlastitom „dvorištu“ i „susjedstvu“.

Hrvatski i srpski povjesničari imaju dragocjeno iskustvo „Dijaloga“. Nisam bio na svim zasjedanjima, ali sam bio jedan od svega nekoliko onih koji su na samom početku podržali inicijativu njemačke Friedrich-Naumann-Stiftung, bez koje od svega toga ništa ne bi ni bilo. Onima koji stalno prave usporedbe s Francuzima i Nijemcima poručujem da su sve što su učinili sami napravili, bez „trećih“. Budući da su nakon svakog zasjedanja bili tiskani radovi, danas je moguće sa zadovoljstvom refererirati na cijelu malu biblioteku vizualno prepoznatljivih izdanja.

Dvije stvari treba istaći s tim u vezi. Prvo, ne znam kako stvari stoje u Srbiji, ali u Hrvatskoj, kada je o povjesničarima riječ, ovi su dijalozi bili jedini sustavno kultivirani prekogranični kontakti hrvatskih povjesničara, pored predratnoga srednjoevropskog „Mogersdorf“. Drugo, čim se njemačka zaklada povukla, dijalozi su počeli nestajati u stilu „koliko para, toliko muzike“. Iako to ne bi trebalo fatalistički tumačiti jer su se u međuvremenu otvorili drugi, bilateralni i oficijelni komunikacijski kanali, mislim da je šteta što se ovi nisu održali i bez Friedrich-Naumann-Stiftung.

Mnoge su mogućnosti suradnje otvorene. Ja bih pored dijaloških znanstvenih projekata, gdje svoje posebno mjesto imaju multidisciplinarni „Desničini susreti“, izdvojio udžbeničku problematiku koja je s jedne strane *par excellence* znanstvene naravi, a s druge kulturne i političke, s dalekosežnim javnim implikacijama. Kultura povijesnoga mišljenja u etnonacionalno složenom i politički pluralističkom društvu, k tomu, opterećenom traumatiziranim 20. stoljećem, pretpostavlja mnogo složenije pristupe od krutih shema nastavnih planova i programa te udžbenika kao njihovih najutjecajnijih instrumenata. Kada će sofisticiraniji modeli doći na dnevni red, nemoguće je prereći. Čini mi se da u posljednje vrijeme stvari idu na bolje, ali su vrlo daleko od zadovoljavajućega.

Zagreb, 27. travnja 2009.

* * *

Nikola Samardžić

„Srbi među evropskim narodima“ – preobražaji, nedoumice, identiteti

Potreba za sintezom nije samo formalnost istorijskog metoda. Ta potreba je stvarna, suštinska i prioritarna. Istorija se konačno iščitava u svojim sintezama. Njeni preostali metodološki oblici i ekspresije kao da pripadaju onim delovima arhitekture koji podupiru osnovno zdanje. Svaka sinteza možda pripada svom vremenu kao stanju znanja, svesti, umeća i ideologije, ali je upravo zato svaka vredna sinteza zaostavština koja ima trajnu saznajnu i izvornu vrednost. Sintezama se ne gasi, ne nestaje svojim ostvarenjem. Njeni životi mogu biti i potonji. U njoj su vredne i one poruke koje nisu izričito zapisane.

Podsticaji novoj sintezi obično nastaju iz potrebe da se ponude novi pogledi na prošlost, možda i njeno konceptualiziranje. Potrebe nauke se ne svode na egzaktne činjenice. Nije potrebno podsećati da se legitimni sastojci prošlosti sadrže i u njenom promišljanju. Mišljenje i utisci o prošlosti postaju njen sastavni deo.

Potreba za sintezom ne nestaje u toku jedne generacije. Pojedinačne ličnosti i institucije povremeno vraćaju na putanju koju su u tom smislu jednom prešli. U tome je jedna od prefinjenih osobina i prednosti istorijske nauke. Prošlost nije njena isključiva vremenska dimenzija. Sopstveno preispitivanje spada u osnovne kodove racionalne, prosvetene i inkluzivne kulture. I u tome je ukupno ostvarenje profesora Sime Ćirkovića izuzetno. Podrazumevajući da je njegova pojava dovoljno institucionalizovana da se ne mogu precizno utvrditi dometi njegovih ličnih, sopstvenih, individualnih ostvarenja, niti gde započinje sfera njegovih uticaja. Jedan dug i blagotvoran život je oko sebe svakako širio duhovna prostranstva koja će u izvesnom smislu ostati nedokučiva.

Istorija Bosne, možda nepravедno zaboravljena, potom izuzetna *Istorija Jugoslavije*,⁴⁴ kolektivne *Istorija Crne Gore (1970–1975)* i *Istorija srpskog naroda (1981–1993)*, *I Serbi nel medioevo* (Milan: Jaca Book, 1992), i na koncu aktuelna *Srbi među europskim narodima: teme, pristupi i problemi*, čije hrvatsko izdanje (2008) nije samo od naučnog već i od kulturnog značaja. Iz ovog vidimo da su se Ćirkovićeve sinteze pojavljivale u tokovima kroz tri istorijske epohe: one do 1989, zatim razdoblja jugoslovenske dezintegracije, agresije, zločina i izolacije, preko tranzicionog toka usporenih, ometanih, tegobnih i nedovršenih procesa demokratske tranzicije, pa do reformi i evropeizacije. Sinteze odražavaju i kulturno preispitivanje, oslikavajući kulturne uspone, stagnacije i sunovrate. Ali su Ćirkovićeve sinteze jednako vanvremenske. Ako sinteze mogu pripasti i nekoj vrsti metaistorije, budući da u prošlost unose znanja, ideologiju i tumačenja docnijeg vremena, one time gotovo da postaju same po sebi segmenti istorijskog trajanja, naročito ukoliko kultura sećanja, pamćenja i preispitivanja podrazumeva odnos prema prošlosti koji je ličan, gotovo kreativan. U tom smislu ne bi trebalo da postoji oštro razgraničenje između jedne stvarnosti koja je iščezla ili je u procesu nestajanja i njenih ponovnih čitanja koja u sebi uvek sadrže fiktivne pojedinosti koje ne samo da postaju nove istorijske činjenice nego su i dragoceni sastojak sopstvenog vremena i njegove kulture.

Prebiranje po prošlosti nastoji da otkrije i njene skrivene kodove. Shodno tome, možda je fikcija, sama po sebi, izbor činjenica kao važan deo sintetičkog postupka. Tu se ocrtava jedna uzajamnost koja gotovo da je metafizička. U stvarnom, opipljivijem svetu, tehnologija, znanje i iskustvo su takođe odigrali dragocenu ulogu u prevazilaženju tradicionalnog razgraničenja između sadašnjice i prošlosti. Izgubio se nekadašnji smisao i razlog postojanja istorijske distance. Istorijsko znanje i iskustvo nikad nisu bili u većoj meri korisni i upotrebljivi u promišljanju budućnosti.

Srbi među europskim narodima: teme, pristupi i problemi je sinteza koja je potekla od inicijative engleske izdavačke kuće koja je pozvala Ćirkovića da za njenu kolekciju „The Peoples of Europa“ napiše knjigu o srpskom narodu.⁴⁵ Tako je 2004. nastala verzija pod

⁴⁴ Vladimir DEDIJER, Milorad EKMEČIĆ, Ivan BOŽIĆ, Sima ĆIRKOVIĆ, *Istorija Jugoslavije*, Beograd: Prosveta, 1972.

⁴⁵ Sima M. ĆIRKOVIĆ, *Srbi među europskim narodima*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2008, 351.

prvobitnim naslovom *The Serbs*.⁴⁶ Beogradski je izdavač iste godine u biblioteci „Dimenzije istorije“ objavio srpski prevod knjige, čiji je sadržaj srpskoj publici autor odlučio da približi naslovom *Srbi među evropskim narodima: teme, pristupi i problemi*.⁴⁷ Takva odluka verovatno nije bila slučajna. Značaj Ćirkovićeve knjige je i u njenoj pripadnosti pojavi, u poslednjoj deceniji, nekoliko značajnih sinteza srpske istorije.⁴⁸ Knjiga se pojavila i u jednome uporednom toku koji je nagoveštavao da će evropeizacija Srbije biti u najboljem slučaju usporena, možda i zaustavljena. Nakon 2000, kad su marginalizovane samo pojedine ličnosti autoritarnog režima, dok su njegove aparature i idejni kodovi ostali veoma vitalni u politici, ekonomiji i kulturi, sazrela je jedna nova ideologija koja je tvrdila da postoji jedna uporedna, alternativna evropska civilizacija kojoj bi Srbija trebalo da pripadne, nasuprot i uprkos evropskom integrativnom procesu koji preti da će poništiti istorijski, kolektivni i duhovni karakter naroda, zapisan u kosovskom i ruskom mitu kao istočno-pravoslavnom ekskluzivitetu. U tom smislu su se pojavile i tendencije da se evropeizacija smešta u kontekst kolektivističkog determinizma i, istovremeno, istorijske praznine lišene kulturnog kontinuiteta humanizma, protestantizma, racionalizma, prosvetiteljstva, industrijalizacije, urbanizacije i modernizacije. U tome domenu srpske kulture, katkad i zvaničnom, odbacila se neophodnost da se Srbija posveti suštinskim reformskim i evropskim integrativnim procesima koji, uzimajući u obzir njeno trenutno stanje, podrazumevaju denacifikaciju, demilitarizaciju, decentralizaciju i denacionalizaciju, da bi demokratizacija i sekularizam morali da se podrazumevaju. Zapravo se svaka pojava iz srpske prošlosti ili tekuće stvarnosti počela smeštati u jedan izmišljen, nepostojeći kontekst alternativnog evropeizma.

Prepostavljam da je pomenuti kontekst, sa stanovišta ukupne vrednosti knjige, na ovom mestu prenatravan. Ali naslov kao da otkriva sumnju. Evropski identitet je, uostalom, kultura traganja i preispitivanja, negiranja večnih, konačnih i univerzalnih istina. Ćirković je naglasio da je, nasuprot dominantnoj dogmi o srpskom narodu kao prastarom kolektivnom entitetu koji se „poput pojedinca borio za opstanak i napredak“, bio više sklon da narod i naciju posmatra u istorijskoj perspektivi u kojoj „nacija gubi onu dovršenost, stoletnu identičnost koja joj se pridaje u popularnom mišljenju“. Možda je time tom narodu dao i još jednu šansu za budućnost.

⁴⁶ Sima M. CIRKOVIC, *The Serbs*, Wiley-Blackwell, 2004, 352.

⁴⁷ Sima M. ĆIRKOVIĆ, *Srbi među evropskim narodima*, Beograd: Equilibrium, 2004, 336.

⁴⁸ Stevan K. PAVLOVIĆ, *Srbija. Istorija iza imena*, Beograd: Clio, 2004; Mari-Žanin ČALIĆ, *Socijalna istorija Srbije 1815–1941*, Beograd: Clio, 2004; *Privatni život u srpskim zemljama srednjeg veka*, priredile Smilja MARJANOVIĆ-DUŠANIĆ i Danica POPOVIĆ, Beograd: Clio, 2004; *Privatni život u srpskim zemljama u osvit modernog doba*, priredio Aleksandar FOTIĆ, Beograd: Clio, 2005; *Privatni život kod Srba u devetnaestom veku*, priredili Ana STOLIĆ i Nenad MAKULJEVIĆ, Beograd: Clio, 2006; *Privatni život kod Srba u dvadesetom veku*, priredio Milan RISTOVIĆ, Beograd: Clio, 2006; Miroslav TIMOTIJEVIĆ, *Rađanje moderne privatnosti*, Beograd: Clio, 2006; Holm ZUNDHAUSEN, *Istorija Srbije – od 19. do 21. veka*, Beograd: Clio, 2009, 579. Verovatno bi na ovom mestu, od ranijih naslova koji se odnose na evropski kontekst srpske istorije, a pripadaju tekućem vremenu, trebalo pomenuti zbornik *Srbi u evropskoj civilizaciji* (Beograd: Nova, SANU i Balkanološki institut, 2003) i manju sintezu *Novija istorija srpskog naroda* (Nikola SAMARDŽIĆ, Aleksandar FOTIĆ, Milan St. PROTIĆ, Dušan T. BATAKOVIĆ, priredio D. T. BATAKOVIĆ, Lausanne: L'Age d'Homme, 2000, s francuskim i italijanskim izdanjem).

Zaista, Ćirkovićevu knjigu nije jednostavno izdvojiti od ličnosti samog autora. Možda sve njegove poruke nisu u njoj jednostavno, izričito zapisane. I u tome je njena izuzetna vrednost. Ćirković je jedan od retkih preostalih erudita. Možda on nije uvek, u svome razvoju, bio svestan svojih znanja i njihove ezoterije. Sopstveno ga vreme nije bilo u stanju razumeti, ali se on istrajno kretao vođen duhovnim potrebama i znanjem u svim epohama koje je samom svojom pojavom i njenim strukturama uvek prevazilazio. Najznačajniji srpski medijevalista, prevaleo je, iščitao i sa svih strana prevrnuo gotovo čitav dostupan korpus arhivske građe. Istraživanjima i znanjem ušao je duboko u ranu modernu epohu. Poreklom i ličnošću pripao je modernoj srednjeevropskoj kulturi koju je nastojao da prilagodi stvarnim lokalnim, jugoslovenskim i srpskim potrebama i sposobnostima. Njegovo jugoslovenstvo je bilo evropsko, integrativno i kosmopolitsko, a pripadnost srpskoj sredini, koja je od kraja osamdesetih ubrzano u svakom smislu oboljevala, oprezno, kritičko i prijateljsko. Istovremeno je pripao i najvažnijim krugovima jugoslovenske i regionalne medijevistike i nauke uopšte, uključujući višedecenijsko prisustvo u Italiji i Mađarskoj. U ovoj prilici je jedno od mojih ličnih ograničenja, podrazumevajući nemogućnost unošenja u zastrašujuće dubine njegove erudicije, nesposobnost da o Ćirkoviću i njegovoj knjizi prosuđujem hladno i kritički, niti želim da se od postavljene teme na taj način otuđim. Uostalom, pripadam generaciji njegovog sina koja se negde zaturila u zlom vremenu, lišena sposobnosti da kao istorijski talas organizovanije i uverljivije uzme učešća u odlučivanju o zajedničkoj budućnosti. Isto tako, Sima Ćirković je bio jedan od retkih istoričara i intelektualaca prema kojima moj otac Radovan Samardžić nije uspevao da prikrije neku vrstu kompeticije, možda i zavisti. Analizirao je svako njegovo specifično znanje, maestralno, zastrašujuće poznavanje starih rukopisa i paleografije, i ličnu kulturu koja je u beogradskoj sredini takođe bila izuzetna. Pretpostavljam da je i moje nastojanje da te dve ogromne ličnosti na ovaj način približim i sve njihove razlike pokušam da, najmanje simbolično, premostim, ujedno i pokušaj da doprinesem obnovi dijaloga sa Zagrebom, za koji sam dobio i ovu sasvim izuzetnu priliku, koju doživljavam kao laskavu, časnu i dirljivu.

Bez obzira na pripadnost evropskim narodima, na koju ukazuje naslov Ćirkovićeve sinteze, promišljanje celine srpske istorije zasad je najpreciznije u njenom balkanskom kontekstu.⁴⁹ Evropski karakter srpske istorije pripada pretežno evropskoj periferiji. Nepostojanje jasnog kontinuiteta modernosti generisalo je u balkanskim kolektivitetima mitologiju dalekog porekla i rasne čistote. Mada o poreklu balkanskih naroda ne postoje jasni podaci, niti je moguće ustanoviti etnički kontinuitet koji bi, lišen stranih komponenti, ostao podudaran s državnim ili kulturnim. Južni Sloveni su sobom doneli imena vodećih plemena, Srba i Hrvata, i postepeno su se naseljavali od početka VI veka. Delimično su asimilovali zatečene stanovnike i utapali ih u postojeće imperijalne okvire. Zapravo, slovenske su balkanske identitete definisali i tumačili strani posmatrači. Konstantin Porfirogenit zabeležio je početkom X veka naseljavanje Srba u susedstvu Vizantije, čijoj su ih civilizaciji približavali strani misionari. Sudarali su se vizantijski i zapadni uticaji. Kako se Vizantija povlačila i propadala, srpska kultura je, preuzimajući pojedinosti njenog ka-

⁴⁹ Marija TODOROVA, *Imaginarni Balkan*, Beograd, XX vek, Beograd, 2006; Ričard Dž. KREMP-TON, *Balkan posle Drugog Svetskog rata*, Beograd: Clio, 2003; Stevan K. PAVLOVIĆ, *Istorija Balkana 1804–1945*, Beograd: Clio, 2004; Vesna GOLDSVORTI, *Izmisljanje Ruritanije: Impe-rijalizam mašte*, Beograd: Geopoetika, 2005, itd.

raktera, nastavila da se određuje u pretežnom otporu zapadnoj kulturi. To se odigravalo u praznom prostoru koji se otvarao između Vizantije i Zapada, u koji su docnije ušli Turci.

U procesu naseljavanja, srpske zajednice oformile su prve organizovane oblike u primorju i panonskom Podunavlju odakle su ih potiskivali Venecija i Ugarska. Tako se premeštao i predrđavni identitet. Srbija je obrise državnog i crkvenog identiteta postavila u svega nekoliko godina, pošto je kralj Stefan Prvovenčani Nemanjić primio krunu od Rima, da bi njegov brat Rastko Sava Nemanjić sticanjem crkvene samostalnosti postavio istočni kurs koji se od duhovnog pretvarao i u politički, a odatle prelazio i u područje identiteta (1217–1219). Srbija je tada zadržala umeren odnos prema zapadnom svetu i stoga jer taj svet nije bio dovoljno uticajan. Tadašnja Srbija je, bežeći od političkog dometa Vizantije, zapravo potpadala pod njen kulturni obrazac. To je nakon prvog pada Carigrada (1204) postalo oportuno i politički bezbedno. Vladari dinastije Nemanjića ulagali su ogromna sredstva u ktitorske zadužbine, zapostavljajući razvoj gradova ili infrastrukture, i istovremeno se među sobom brutalno obračunavali. Privredu su prepuštali strancima, Nemcima i Dubrovčanima. Vizantijski sistem, koji su Nemanjići gutali teritorijalnim osvajanjima, omogućavao im je da održe kontinuitet koji se, preveden u administraciju i zakonodavstvo, prilagođavao grčkom konceptu i slovenskoj stvarnosti. Crkvena šizma za njih je više bila politička i njome se nisu posebno bavili. Car Dušan je bio ktitor crkvama u Italiji, naročito bazilici u Bariju. Ali su evropski uticaji pristizali više spontano, posredstvom trgovaca, građevinara, zanatlija i umetnika.

Problemi sa uočavanjem kontinuiteta i diskontinuiteta u istoriji potiču iz same činjenice da ih je teško utvrditi, naročito u kraćem vremenskom toku. Poseban je izazov prenošenje docnijih predstava i pojmova u ranije vreme. Evropski identitet srpskog naroda nije sporan samo u ontološkom ili semiotičkom smislu. Taj identitet je takođe teško utvrditi u vremenu koje je prethodilo njegovom nastanku. Važan je i mit o limesu, o granici koja preseca narod na pola. Diskontinuiteti XIV veka, crna kuga, smrt cara Dušana, nestanak Nemanjića, Marica i Kosovska bitka, događaj koji je značajniji zbog nastanka legende od sebe samog, sve je ukazivalo na trajnu institucionalnu i teritorijalnu dezintegraciju koja je otvarala put osmanskoj invaziji.

I za srpsku istoriju je imanentno pomeranje prostornih i kulturnih identiteta. Osmanski prostor izmenio je strukture Makedonije i Kosova i izazvao početni pritisak na Bosnu u kojoj su se prelamali nedovoljno određeni verski identiteti, a privremenu i relativnu samostalnost stekla je nestankom države Nemanjića. Savez Tvrtka I Kotromanića i kneza Lazara Hrebeljanovića odnosio se na podelu nasleđa, dok se etnička Srbija, za njom i ona kulturna, pomerala prema severu.

Srednjovekovne državne tvorevine bile su nedovoljno centralizovane i nosile su imena koja su poticala iz porekla i veza njihovih vladara. Ta imena su se nasleđivala, ali ona nisu imala veze s predstavama o naciji; ona su se odnosila na pripadanje zajednici vezanoj za rodoslov ili teritoriju. Feudalni velikaši nisu bili svesni potrebe o etničkoj konsolidaciji. Tek je docnije kolektivno pamćenje poistovećivalo dinastiju i crkvu s nacijom. Takav kontinuitet je uspostavljen i u nedostatku racionalne osnovice u događajima koji su usledili nakon nestanka srpskih srednjovekovnih celina koje su imale izvesna državna svojstva.

Osmanska osvajanja i uspostavljanje vlasti ostali su zabeleženi u usmenoj narodnoj hronici u smislu diskontinuiteta koji nastao i pod utiscima o stvarnosti iz potonjeg razdoblja osmanske dezintegracije. Ali je osmanski prodor nesporno izbrisao ili asimilovao evropske slojeve u srpskoj poznoj srednjovekovnoj kulturi. Istovremeno se premeštanjem

dela srpskog etničkog identiteta u Podunavlje ili na mletačku teritoriju odvijao primarni proces evropeizacije, mada na samim granicama koje su se često provaljivale i pomerale. Pri tom se zadugo održala fikcija srpske despotovine. Osmanska osvajanja pokrenula su i mase koje su se povlačile u brda ili u Bosnu, Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju.

U predevropskom i predmodernom kontekstu bio je zanimljiv karakter države despota Stefana Lazarevića koji je okupio veći deo teritorije Vuka Brankovića. Bio je sultanov vazal, nakon Angore (1402) dobio despotsku titulu od vizantijskog cara, potom prihvatio i ugarsko vazalstvo i ušao u red ugarskog plemstva. Između ostalog, nasledio je Zetu. Njegov nećak Đurađ Branković (1421–1456) preselio je dvor u Smederevo, na samu granicu sa Ugarskom na koju se takođe oslanjao popuštajući pod turskim pritiskom. Teritorijalno pomeranje despotije prema Ugarskoj odvijalo se pod pritiskom koji je takođe otvarao pitanja vezana za teritorijalni i kulturni identitet, docnije urezana u usmeno pamćenje. Prethodne države Nemanjića nastajale su i širile se u vremenu koje je sve jasnije isticalo superiornost evropske ekonomije, zasnovane na individualizmu. Nestajanje Vizantije stvorilo je vakuum koji gotovo da je usisao Turke u evropski prostor. Srpske srednjovekovne tvorevine bile su dovoljno promenljive u svom državnom karakteru, i teritorijalno pokretljive, da se na njima nije mogao profilisati jasan kolektivni identitet. Identiteti su naročito bili kolebljivi u odnosu prema Vizantiji. Njene institucije prihvatale su se gotovo u onoj meri u kojoj se Vizantija jasno dezintegrisala. Dostignuća evropske stvarnosti više su se osećala u svakodnevicu, po trgovima, gradovima i putevima, koja je mahom zanemarena u usmenom pamćenju zbog turske invazije. Turskoj moći se morala postaviti protivteža dinastičke istorije i njene moći koja je vremenom takođe dobijala izvesna mitska obeležja.

Stvarnost srpske predmoderne odvijala se u okvirima osmanske, habzburške i mletačke strukture. To je bila posledica najveće demografske promene, od vremena slovenskih seoba, koje je izazvala osmanska ekspanzija, praćena razaranjima. Osvajanjem Beograda (1521) zaokružena je osmanska teritorija na kojoj su alternative u odnosu na prošlost bile prilagođavanje ili iseljavanje. Srpska istorija je duboko odsečena od evropske, naročito od renesansne, potom i racionalističke kulture. Ugarska je takođe dezintegrisana nakon poraza na Mohaču (1526). Prethodne godine francuski kralj Fransoa I je pao u zarobljeništvo Karla V u bici kod Pavije. Istorija kao da je u svojim dramatičnim transformacijama mlela periferne identitete. Srbija je zadugo opustela i obrasla šumama. Kosovske nizije postale su privlačnije za albansko stanovništvo koje je prihvatalo islam kako bi unapredilo svoj pravni i ekonomski status. Gradovi su dobili istočnjački, levantski karakter. Nastanili su ih Grci, Jermeni, Jevreji i Cigani. U najnepovoljnijem položaju zatekli su se rimokatolici, mada su Dubrovčani uspevali da se okretno i bez naročitih posledica prilagođavaju novim prilikama.

Srpski status u Osmanskom carstvu primirio se, za izvesno vreme, sređivanjem odnosa između Porte i pravoslavne crkve, sa institucionalnim vrhuncem u obnovi Pečke patrijaršije (1557). U tom smislu je značajnu ulogu odigrala sposobnost Porte da Srbe nagradi za vojnu službu, a preobraćenicima ponudi neograničen uspon u karijeri. Naročito u razdoblju do kraja XVI veka, koje se poistovećuje sa osmanskom hegemonijom na Jugoistoku, Beč i Venecija na takve izazove nisu nudili dovoljno privlačne alternative. Sposobnost crkve da opstane i pruži organizovan institucionalni okvir vernicima, uključujući delovanje na mletačkoj i habzburškoj strani, doprinela je primarnoj definiciji novog kolektivnog identiteta koji je prethodio nacionalnom. Oslonac crkve na Portu, institucionalizovan

za administracije velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića, doprineo je istočnjačkom karakteru tog identiteta. Sve se to odigravalo u vremenu dubokih duhovnih reformi i značajnih debata između protestanata i Rima iz kojih je, na osnovama nove humanističke učenosti i renesansne estetike, nastajala nova kultura modernog racionalizma, uključujući krize i transformacije evropskih savesti. Ti procesi bili su suštinski u nastanku evropske modernosti. Srpska kultura takva gibanja nije mogla dosegnuti, niti ih dovoljno razumeti.

Milenarizam s kraja XVI veka najavljivao je opštu krizu koja se u Jugoistočnoj Evropi podudarala i sa zaustavljanjem osmanske ekspanzije. Dugi rat (1593–1606) izneo je prvu veliku srpsku pobunu protiv Porte na ogromnom prostoru od Banata do dubrovačkog zaleđa. Ali se tadašnje približavanje sferi habzburškog uticaja nije odvijalo u procesu rane modernizacije. Srbi su iščekivali povratak Svetog Save koji je srpsku crkvu i politiku dugoročno izuzeo izvan uticaja Rima. U tome nije bilo sadržaja koji bi srpskoj kulturi omogućili ekumenski dijalog, niti racionalnu kritiku čiju su istoriju pokrenuli Luter i Kalvin. Porta je odgovorila spaljivanjem moštiju Svetog Save u Beogradu, čime je Srbe odbacila na periferiju svojih interesa i učinila ih primarnom silom u potiskivanju osmanskog prisustva na evropskom tlu. Međutim, prelaskom na habzburšku periferiju, tom pograničnom ulogom, otpor daljoj osmanskoj invaziji transformisao se istovremeno u gotovo uvređeno odricanje od evropske civilizacije koja se poistovećivala sa interesima Beča, Venecije i Rima.

Možda je najznačajnija uloga Vojne granice u formiranju evropskog identiteta bilo prekidanje kontinuiteta feudalizma, mada su se privilegije vremenom sužavale na račun dvorskog centralizma. Ali su još uvek, učešćem u Tridesetogodišnjem ratu, Srbi, s Hrvatima, a međusobno se u tom vremenu nisu dovoljno međusobno razlikovali, pretežno otkrivali svoj periferni identitet. Dugotrajni boravak na granici Srbe je suočavao i sa opipljivim pritiscima dvora, zloupotrebama, nasiljem, i pokušajima unijačenja. Ispostavljalo se da unijačenje nije odgovaralo ni Porti. Dalje, uspostavljanje Vojne granice i turski ratovi Austrije i Venecije su tokom XVII veka pokrenuli složene procese u kojima su se pojavljivale prve naprsline u odnosima Hrvata i Srba, a počeo se promaljati i slovenski i bošnjački identitet. O tome svemu postoje znanja koja su ipak samo površna. Svoj poseban identitet uspostavljala je i Crna Gora, neka vrsta tampon zone prema Mletačkoj republici, pre svega izgradnjom prvih centralnih institucija, na ličnom, dinastičkom principu, koje su povezivale i mirile plemena. Pod nominalnim suverenitetom Pečke patrijaršije, crnogorski se vladika od kraja XVII veka birao iz plemena Njegoša. U odnosima sa Dubrovnikom, Austrijom, Venecijom i Rusijom, vladike su uspostavile neku vrstu prve autonomne srpske političke zajednice koja je imala izvesne moderne karakteristike.

Srpsko prisustvo u evropskoj istoriji postajalo je primetnije seobama koje su dosegle jedan od vrhunaca u Velikom bečkom ratu (1683–1699). U Velikoj seobi Leopold I je Srbima priznao povlašćen, autonoman pravni status, ali je u odnosima s habzburškim institucijama trebalo da posreduje srpska crkva. Beč nije imao poverenja u političkog konkurenta patrijarha Arsenija III, Đorđa Brankovića (1645–1711), neobičnu, baroknu ličnost i njegovu historicističku viziju kraljevstva Ilirije na koje je polagao prava pozivajući se na svoje tobožnje poreklo s poslednjom srpskom vladarskom, despotskom kućom. Od bečkog dvora je dobio grofovsku titulu i završio u svakom smislu daleko od stvarnosti. Ali je, bez obzira na njegov karakter i zamisli koje se nisu mogle ispuniti, grof Đorđe Branković bio prvi u svakom smislu evropski politički mislilac u srpskoj istoriji i istoriografiji, u razmerama toga vremena.

Primat crkve i suočavanje s poretkom Habzburške monarhije, uključujući crnogorsko iskustvo, sve su to bili sasvim novi izazovi koji su nametali traganja za alternativom. Tako je ruski mit, uporedo s kosovskim, postao nov činilac kolektivnog identiteta koji je odbacivao upravo one odlike evropske modernosti koje je Petar Veliki, prvo oličenje tog mita, pokušavao da prenese u Rusiju. U naredna tri veka sadržaj i recepcija ruskog mita bili su promenljivog sadržaja i intenziteta, i često su odražavali uzajamne razlike i nerazumevanje. Rusiju je prostorna udaljenost od Jugoistočne Evrope navodila da u svo- me neposrednom postupanju bude uzdržana i samo je s vremena na vreme pokušavala da iskoristi panslavistička osećanja svojih istočno-pravoslavnih partnera. Kult Petra Velikog među Srbima stvoren je za njegovog života, ali se njegovo racionalističko opredeljenje u međunarodnoj i reformskoj politici na srpskoj strani zanemarivalo u potrebi da se buduć- nost srpske države i društva izgradi u arhitekturi ruskog nasleđa i poretka, koja se, takođe mitologizirana, smatrala bliskom. Austrija je privlačila srpske doseljenike i podsticala njihove ratničke, umne ili poslovne sposobnosti, i slala jasne poruke svoje kulture, ali je pripadnost rimskoj crkvi bila neprihvatljiva za tradicionalne slojeve, naročito crkvene, uključujući one, i sve očiglednije naročito njih, koji su se zadržali na austrijskoj strani. Prvi od ranih modernih srpskih istoričara koji je prošlost prožeo racionalističkim shvata- njima, Jovan Rajić bio je pisac dotad najobimnije srpske istorije, koja se pojavila u Beču. Putujući razvijenim svetom, koji je nastojao da približi stremljenjima Srpske revolucije, Dositej Obradović je odbacio monaško samoodricanje i ciničan, prezriv pogled na laički svet, tragajući za božanstvom, po ugledu na Voltera, sredstvima znanja i razuma. Takve ideje, koje su ušle u osnove prve moderne srpske države, imale su jasan svetovni sadržaj. U tom su se smislu, u međuvremenu, stekli određeni uslovi.

Prva evropeizacija odigravala se u okvirima sve univerzalnije barokne kulture. Mi- rovni ugovori koji su, među prvima, ušli u osnove međunarodnog prava, zaključeni su u Karlovcima (1699), Požarevcu (1718) i Beogradu (1739). Srbija južno od Save, Dunava i Beograda privremeno je postala habzburški posed, kao „Kraljevina Srbija“, a habzburški car poneo titulu kralja Srbije iako je nakon austrijskog povlačenja (1739) na tom prostoru nastupila ozbiljna institucionalna kriza. Osmanske provincije su se feudalizovale kako se centralna vlast osipala i nestajala. Propadala je i struktura pravoslavne crkve. Ukidanjem Pečke patrijaršije (1766) srpska politika južno od Beograda se sekularizovala. Time je, tako se ispostavilo, u toku narednih nekoliko decenija postala sposobna da, na osnovama koje su bile svetovne, oslobodilačke i prosvetiteljske, između ostalog i dinastičke, a osnovni oslonac u vezama sa Austrijom, njenom srpskom zajednicom i privrednim njenim razvo- jem, izvede prvu evropsku nacionalnu revoluciju. Novo uporište pravoslavne hijerarhije postala je, na austrijskoj strani, Karlovačka arhiepiskopija.

Tokom XVIII veka jedan od procesa srpske modernizacije odvijao se u Vojnoj krajini koja se prostirala od Jadrana do Karpata. Hrvati i Srbi zajedno su služili u istim jedinicama. Osećala su se prosvetiteljska strujanja u habzburškoj administraciji. Kolonizacija opustelih oblasti južne Ugarske privukla je Nemce, Mađare, Rusine, Rumune, Slovake. Pojavili su se i Katalonci i Francuzi iz Lorene. Srpski status zapravo je bio austrijski prevod povlastica iz razdoblja vrhunca osmanske moći i upravnog uređenja. Pravoslavna kultura u Podunavlju prihvatila je barokne pojedinosti i estetiku. Ubrzanju istorije kao da je doprinosilo stanje osmanskog poretka u Beogradskom pašaluku, samo po sebi. Vremenom je korodirala i srpska pravoslavna administracija. Postajali su sve očigledniji dispariteti u razvoju Turske i Austrije. Smirivanje koje je nastupilo o deceniji nakon zaključenja novog mira (1791) i

pokretanja reformske politike Selima III ponovo je narušeno Napoleonovim osvajanjem Egipta i potpadanjem Beogradskog pašaluka pod vlast odmetnika.

Srpska revolucija (1804–1915), okončana sticanjem autonomnog statusa (1830), dodatno je uvela srpsku istoriju u sadržaj evropskih međunarodnih odnosa, makar i dalje na njihovoj dalekoj periferiji. Prvi i Drugi ustanak odvijali su se u senci Bonapartinih osvajanja i reformi, i legitimističke, konzervativne reakcije evropske koalicije. Prva evropska nacionalna revolucija dobila je svoju vrednosnu potvrdu i u Rankeovoj istoriji.⁵⁰ I podrška revoluciji, i učešće u gušenju srpskog pokreta odigrali su se na prostoru koji je daleko prevazilazio granice Beogradskog pašaluka. Revolucija se donekle pozivala na nasleđe Nemanjića i kosovski mit, uzdala se u Rusiju, obraćala za pomoć Francuskoj i Austriji, ali su ustanici prepušteni sebi samima, jer je odmazda bošnjačke i albanske vojske ostavila dalekosežne posledice. Potom se u Srbiju vratio deo turskog stanovništva.

Srbija je bila je i jedna od prvih novih evropskih država koja je stekla punu međunarodnu nezavisnost u razdoblju legitimizma (1878). Srbija se svoje nominalne državnosti odrekla svega četiri decenije potom. Hrvatska i srpska inteligencija saradivale su u konceptualizaciji prve savremene multinacionalne, multikonfesionalne i multikulturne unije, koja je potekla iz raznorodnih državnopravnih deonih konstituenti. Bez obzira na njenu istorijsku sudbinu, na stvarne idejne porive, politički karakter, uključujući centralističke i dezintegrativne činioce koji su vodili njenom osporavanju i nestanku, Jugoslavija je bila najmodernija tvorevina srpske političke istorije. Verovatno je, bez obzira na odricanja, to bila i za Hrvatsku. Međutim, nepostojanje dovoljnih istorijskih uporišta kojima bi obezbedila evropski kontinuitet političkog razvoja, Srbija je u poslednjim decenijama XX veka aktivno delovala na jugoslovenskoj dezintegraciji, u koju je unela agresiju, nasilje i sve oblike smišljene, institucionalizovane mržnje, i sama se premestila na onu stranu oboda evropske civilizacije. Time se poništila gotovo sva dostignuća prethodna dva veka sopstvene moderne istorije. Iz istih razloga Srbija nije uspela da razvije svoje moderne političke mitove. Zadržala ih je u predmodernom stadijumu, namerno zaglavljena u svojoj zamišljenoj prošlosti, u ponorima kosovskog predanja i opredeljenja, panslavističke ideologije i ruskog mita, u kontinuitetu događaja koji se, prinudno smešteni u njene mitske vertikale, iracionalno i tendenciozno tumače.

Evropeizacija Srbije odigrala se od sticanja prve samostalnosti (1830) u začaranom krugu lične vlasti, kulturnim i privrednim disparitetima sela i malobrojnih gradova, polururalnih varošica, sitnog seljačkog poseda i nerazvijene infrastrukture. Ali Srbija nije bila jedina evropska zemlja koju je sputala neprosvećenost političke kulture. Arhivirano u zaboravu i nerazumevanju, u Srbiji je prosvetiteljstvo ostalo bez jasnih neposrednih ishodišta. Dva prvobitna srpska državna jezgra, koja su u dugom i iscrpljujućem kretanju uspela da steknu međunarodno priznatu nezavisnost, Srbija i Crna Gora bile su male, ruralne kneževine u kojima se modernizacija sudarala sa otporima elita i njihovih neposrednih interesa, i stanjem opšte zapuštenosti koje se inače osećalo na periferijama zastarelih, propalih sistema, Mletačke republike i Osmanskog carstva. Srpsko prosvetiteljstvo, na protiv, razvijalo se u sastavima habzburške kulture i u gradskim sredinama koje su bile relativno obrazovane i klerikalizovane. Reforma jezika Vuka Stefanovića Karadžića, koja je objedinila srpski nacionalni prostor, stala je na put zaboravu narodne usmene kulture, a

⁵⁰ Leopold von RANKE, *Die Serbische Revolution*, Berlin, 1829

govorni jezik dubrovačkog zaleđa standardizovala, postavivši osnove opštoj pismenosti, mada je ona sporo prodirala u siromašno ruralno društvo koje je, između ostalog, nastavilo da neguje sve svoje predrasude i vezuje se za anahronizme koji su podrazumevali funkcionalnu ili potpunu nepismenost. Isto tako se moderna evropska kultura, uključujući političku, teško razumevala i često pogrešno tumačila. Vukova reforma je jezik prosvetiteljstva učinila nerazumljivim i prepustila ga crkvi i građanskim krugovima koji su ostali Habzburškoj monarhiji. Prosvetiteljstvo se, paradoksalno, preobrazilo u kulturnu osnovu strujanja koja su se, u crkvi i politici, opirala modernizaciji i vezivala za istočni slovenski svet, koji je u tom smislu vidno zaostajao.

Prosvetiteljstvo je kao urbana kultura imalo potrebu za recepcijom koja je bila teško ostvariva u siromašnom, zaostalom, tradicionalnom društvu koji je svoj ekonomski i politički karakter zasnivalo na prokletstvu malih poseda. Gradovi su bili retki i u njima su, upravo u prvobitnom razdoblju političkog sazrevanja, većinom živeli Turci, koji su vremenom poterivani, Grci i Cincari, i nešto Jermena i Jevreja. Gradska kultura osećala se kao strana i neprijateljska. U takvim okolnostima, koje su se sporo menjale, trebalo je primeniti uticaje koji su bili daleki i teško razumljivi.

Srpska prosvetiteljska kultura, poput barokne s kojom se prožimala, nije imala univerzalni karakter. Zato su i njeni dometi unutar sopstvene nacije bili ograničeni. Srpski barok je sažimao srednjoevropske uticaje koji su se zadržavali samo u bogatijim i obrazovanijim krugovima u Južnoj Ugarskoj, i one ruske koji su srpsku kulturu potisnuli na neku vrstu stranputice u kojoj se ona, istovremeno se klerikalizujući, usvojila teško razumljiv, okoštao i neprilagodljiv jezik, tzv. crkvenoslovenski. Na takvim osnovama poteklo je i srpsko prosvetiteljstvo. Do danas nije dovoljno istraženo kakvi su, u ustaničkoj Srbiji, nakon 1804. mogli biti stvarni sadržaji i dometi tumačenja i uticaja *Stematografije* Hristofora Žefarovića (1741), složenog heraldičkog zbornika koji je obuhvatao važne ličnosti iz srpske istorije, nacionalne teritorije i južnoslovenske svetitelje, ili *Istorije* Jovana Rajića (1794) koja je, nastala na crkvenoslovenskom i štampana u Beču, posmatrala čitav južnoslovenski prostor i podvlačila nebrigu srpskih vladara za školovanje i prosvetivanje naroda.

Jedna od retkih ličnosti, na samim počecima moderne Srbije, koja je upućivala na značenje i značaj slobode bio je Boža Grujović (1778–1807), profesor prava, koji je napustio Harkovsku duhovnu akademiju i došao u ustaničku Srbiju u kojoj je njoj ubrzo postao sekretar vlade, jedne od njenih prvih institucija. „Gde nema slobode, nema ni života“, pisao je Grujović. Suočavajući se s neprosvećenim ustanicima i njihovim vođama, koji su otkrivali netrpeljiv i despotski politički karakter, Grujović je zastupao ideju vladavini zakona čije je osnove video u sintezi razuma i pravde, a njenu svrhu da zaštiti život, imovinu, sigurnost i jednakost i da ograniči izvršnu vlast, pre svega onu koju je prigrabio sam lider Revolucije, Karađorđe Petrović.

Poruke najznačajnijeg srpskog prosvetitelja Dositeja Obradovića (1742–1811) spadaju samo naizgled u osnovne i trajne kodove srpske kulture. Obradović je bio pobornik srpskog nacionalnog buđenja, i pozivao na napuštanje orijentalnih uticaja i prihvatanje tekovina evropskog prosvetiteljstva i racionalizma. Bio je i prvi ministar prosvete u revolucionarnoj Srbiji. Njegovo prosvetiteljstvo je u sebi nosilo pre svega snažne moralne poruke. Podržavajući ustanak i borbu za oslobođenje od Turaka, upozoravao je da će Srbi „sami sebi biti Turci i mučitelji“ ako se ne oslobode sujeverja i ne uklone „mrzost na zakon“. Dositej je bio svestan kulturnog jedinstva Južnih Slovena i potrebe da se njihovo prosvetivanje obuhvati jednostavnim, narodnim govorom i razumljivim porukama, kad je u svom *Pismu*

Haralampiju najavio da će štampati za narod jednu knjigu na govornom, narodnom jeziku za proste seljake. Smatrao je da od „Budima do Jadranskog mora“ živi jedan narod koji govori jednim jezikom. Njegov nacionalizam obuhvatao je i ideje o verskoj trpeljivosti i ravnopravnosti, koje je preuzeo od filozofa XVIII veka, kojima se uzdigao nad tradicionalnim ali i nad potonjim shvatanjem nacionalizma po veri. Oštro je raskinuo i s crkvenom i klerikalnom tradicijom koja se, na svom nerazumljivom jeziku, bavila samom sobom. Okupio je, u svojim spisima, uticaje ruske dogmatičke književnosti, grčkih crkvenih reformatora, nemačkog protestantizma i francuskog i engleskog racionalizma, ali pre svega ideje savremenih filozofa, naročito Voltera. Pošto je napustio monaški život, oduševljeno je branio verske reforme Josifa II koji je rasturao kaluđerske redove, manastire pretvarao u škole i bolnice i preduzeo niz zakonskih mera protiv praznovjerja, verske zaslepljenosti i ogromnog broja praznika. U tom smislu vezan za habzburško prosvetiteljstvo, Dositej nije bio samo sledbenik zapadne savremene filozofije, nego i tumač težnji i želja građanskog i svetovnog srpskog društva.

Mada preteča Vuku Stefanoviću Karadžiću u njegovoj reformi jezika, Dositej je u Srbiju pokušao da prenese modernu evropsku kulturu racionalizma. Njegovom smrću okončana je epoha srpskog prosvetiteljstva, a pod utiskom propasti Prvog srpskog ustanka, i u kontekstu ogromnog sakupljačkog truda Vuka Stefanovića Karadžića srpska kultura ponovo se okrenula nacionalnoj mitologiji, pre svega kultu usmenog narodnog sećanja i običaja. Dositejevo prosvetiteljstvo i duh slobode smetali su ne samo klerikalnim krugovima i narodnim prvcima, nego i važnim ličnostima koje su nastavile da razvijaju novu srpsku kulturu. Crnogorski pesnik i mitropolit Petar Petrović Njegoš je tražio od kneza Miloša Obrenovića da se povuče odluka da se štampaju njegovi „jeretički i bezbožnički spisi“ (1837). Vuk Stefanović Karadžić, jedan od prvih Dositejevih đaka, istim je povodom pisao: „Da sam ja cenzor u Srbiji, ja to ne bih dopustio“. Inače je srpska nacionalna politika trošila ogromne unutrašnje resurse u kojima se onovremeni legitimistički i klerikalni evropski poredak suprotstavljao oslobodilačkim pokretima i svakoj jednostranoj promeni granica. Zato je i prva srpska autonomna kneževina ponikla na dalekim rubovima evropskih modernizacijskih procesa. Zaturanje prosvetiteljstva i odbacivanje racionalne političke kulture doprineli su održanju kulta autoritarnosti, jakih ličnosti, centralizma, totalitarizma i militarizma. U Srbiji je zadugo zapostavljena uloga obrazovanja i njegove funkcionalizacije, uključujući političko odlučivanje. Tako je i moderna srpska politička kultura, mada u celini vezana za autoritarni obrazac, od svojih početaka, nimalo slučajno, bila, istovremeno, kultura kolektivizma i sukoba.

U senci sve složenijih evropskih odnosa, dok su se nad njom i dalje prelamali habzburški i turski uticaji, nacionalna mitologija i opipljivi interesi elita, evropeizacija Srbije odvijala se u navratima i nasumično. Zato se ponekad doživljavala gotovo isključivo u svetlosti birokratizacije. U vremenu Ustavobranitelja (1839–1858) postavljene su osnove državnog uređenja koje se oslanjalo na evropske uzore. Ustavobranitelji su uvozili obrazovane činovnike iz Austrije, osnovali Licej i slali studente u Pariz. Francuski uticaj, uporedo sa habzburškim, dalekosežno je doprineo unutrašnjem bogatstvu kulture, naročito u Beogradu. Verovatno je, tako postavljen, kulturni pluralizam postao dovoljno moćan činilac evropeizacije koji se, u narednih vek i po, uspevao odupirati orijentalizaciji i ruralizaciji. Tako je i Građanski zakonik ustavobranitelja (1844) izvukao kontinuitet iz Napoleonovog zakonodavstva, mada je bilo zasnovan na austrijskom predlošku. Možda se i novi, etatistički nacionalizam sredine XIX veka, kritički tumačio bez komparativnog

uvida u ondašnju političku stvarnost. Uloga Ilije Garašanina nerazumljiva je izvan složene sfere političkih ideja toga vremena. Njegovo *Načertanije* (1844) bilo je tajni dokument, s vizijom koja je daleko nadmašivala tadašnje mogućnosti Srbije, a smisao toga spisa više se odnosio na stvaranje odbrambene sfere uticaja od budućeg širenja Rusije i Austrije, i oslonac na zapadnoevropske sile, pre svih na Francusku, pod uticajem poljske emigracije. *Načertanije* je zahtevalo poštovanje verskih sloboda i punu saradnju s rimokatolicima, naročito bosanskim franjevcima, i kolebalo se između romantičarskog nacionalizma i stvaranja široke južnoslovenske političke zajednice. U takvoj svetlosti se približavanje Hrvatskoj (naročito u događajima iz 1848), moglo posmatrati kao jedan od novih činilaca evropeizacije. Josip Jelačić je Hrvatskom saboru poručio: „Nemojmo govoriti sada ni o srpstvu ni o hrvatstvu. Mi smo svi jedan narod, jedna braća“ itd. Pod utiskom kompenzacija za zajedničko učešće Hrvata i Srba u gušenju mađarskog pokreta, za koje se smatralo da su samo simbolične, Garašanin je sastavio još jedan „ustav političke propagande“ (1849) kojim je predvideo niz pobuna u južnoslovenskim pokrajinama Turske, računajući pre svega na saradnju s bosanskim plemstvom. Naredne godine, u Beču, Vuk Stefanović Karadžić, Ivan Kukuljević, Ivan Mažuranić, Dimitrije Demeter, reprezentativni srpski i hrvatski pisci dogovorili su se o jednom zajedničkom književnom jeziku. Nova vlada Mihaila Obrenovića (1860–1868) podržala je ideju o trojnoj federaciji Srba, Hrvata i Bugara, koja bi se zvala Jugoslavija. Već tada je Bosna bila ključno područje oslonca poduhvata u celini. Da li se evropeizacija, ujedno, hrvatske i srpske kulture odvijala i u kontekstu jugoslovenskih ideja? Da li je suština evropeizacije i hrvatske i srpske istorije u uzajamnosti koja se nije suviše opterećivala kolektivnim identitetima i njihovoj neodoljivoj, samodopadljivoj privlačnosti?

Srbija je tokom prvih pola veka samostalnosti, do sticanja nezavisnosti (1878), ostala pretežno ruralna, s gotovo devet desetina seoskog stanovništva i malim, nerazvijenim, polururalnim gradovima, od koji su Beograd i Niš jedini imali više od po 10.000 stanovnika, sa četiri petine nepismenih (osnovno obrazovanje postalo je obavezno 1883). Najveće socijalno, privredno i kulturno opterećenje bila je stvarnost malih seoskih poseda. Zbog nepovoljne imovinske i privredne strukture Srbija tokom XIX veka nije uspjela dostići stopu rasta razvijenih zemalja, uslov osetnog napretka i modernizacije. Tek je zahvaljujući evropskim zajmovima dovršena pruga Beograd – Niš, potom i preostala trasa do Bugarske (1884–1888). Novi talas evropeizacije pokrenut je, formalno, novim ustavom (1869) koji je postavio osnove konzervativnom, kabinetskom liberalizmu, koji nije suviše poverenja davao parlamentu. Najveći iskorak u modernizaciji odigrao se za vlade naprednjaka, tokom osamdesetih, koji su sredili finansije, reformisali prosvetni i poreski sistem, ojačali nezavisnost sudstva i unapredili slobode izražavanja i udruživanja, mada nisu imali stvarnu političku podršku u dubinama društva. Tako se ispostavilo da je novi ustav (1888) koji je uveo dualizam krunice i parlamenta ustanovio dominaciju radikala, nacionalista, socijalista i rusofila, koji su poslali liberale u nepovratnu prošlost, i potisnuli naprednjake. I mada se njihovim dolaskom na vlast nije osetio diskontinuitet, oni su svojim nasiljem, promocijom zadružnog egalitarizma, ruralnom i panslavističkom demagogijom dalekosežno deevropeizirali srpsku politiku i kulturu. Nikola Pašić se zalagao za spoljnu politiku koja bi se oslanjala na Rusiju, zloupotrebljavao, po potrebi, i krunu i parlament, ponovo oživeo nacionalnu mitologiju i bez obzira na seljačku osnovicu uticao na stvaranje otuđene upravljачke elite. Novim ustavom (1901) prvi put je u srpsku skupštinu uveden Senat. Vojnim udarom i ubistvom kralja Aleksandra Obrenovića i kraljice Drage (1903)

Srbija je, zaokruživši svoj novi politički identitet, poslala jednu od najspornijih poruka u svojoj novijoj historiji.

Usledio je međunarodni ostrakizam. Političku prazninu, koja je u tom smislu nastala, nije uspjela da nadoknadi Crna Gora. Srbi u Hrvatskoj i Slavoniji, tada jedna četvrtina od gotovo dva miliona, postajali su zabrinutiji zbog hrvatskih političkih zahteva koji su ukazivali na odustajanje od jugoslovenske zajednice. Hrvati su osećali pretnju i od mađarizacije i od novog izgleda srpske politike. Napetosti Hrvata i Srba doprinosila je i austrougarska uprava u Bosni i Hercegovini, mada je unapredila administraciju, infrastrukturu i privredu, uključujući hrvatsku i srpsku nacionalnu kulturu. Spoljna politika Srbije okrenula se ostvarenju nacionalnih teritorijalnih interesa na Kosovu i u Makedoniji. U domaćoj politici, dolazak na presto Petra I Karađorđevića doprineo je nastavku demokratizacije, u relacijama onoga vremena. Po procentu stanovništva s pravom glasa, Srbija je postala treća u Evropi, posle Francuske i Švajcarske. Demokratizaciju je opterećivala nova stvarnost nakon nestanka Napredne stranke, da bi radikalima opozicija postala Srpska socijaldemokratska stranka, takođe neprijateljska u odnosu na Austriju, i rusofilski. Jedino je nova Samostalna radikalna stranka pokazivala spremnost da prihvati ideje modernizacije i jugoslovenski projekat. Korak u tom smislu bila je sama organizacija stogodišnjice Prvog srpskog ustanka, kojoj su prisustvovali delegacije iz Hrvatske, Slovenije i Bugarske. U evropeizaciji i jugoslovenskoj integraciji je *Srpski književni glasnik* promovisao i legitimisao beogradski govor i stil kao novi, otmeniji i jednostavniji izraz književnog jezika. Aneksiona kriza, carinski rat sa Austro-Ugarskom i novi spoljnopolitički prioriteti činili su demokratski razvoj drugorazrednim, a oficiri Crne ruke počeli da neposredno utiču na politiku. Teritorijalni dobici u Balkanskim ratovima bili su, između ostalog, izazov imperijalizmu evropskih sila, ali su ljudski i materijalni gubici bili ogromni, a perspektive integracije Kosova, Sandžaka i Makedonije dalekosežno prevazilazile mogućnosti srpske politike i kulture. Razlike sa Albancima su bile suštinske. Oni se nisu mogli integrisati ni kad im je docnija jugoslovenska zajednica bila najnaklonjenija. Zanimljivo je da su Balkanski ratovi doprineli ugledu Srbije i projugoslovenskom raspoloženju u delu javnog mnjenja u Hrvatskoj.

Balkanski ratovi i Prvi svetski rat (1912–1918) uvukli su srpsku istoriju duboko u sferu prioriteta evropske politike. Prvi svetski rat bio je pretežno evropski, i vodio se, između ostalog, u smislu budućeg preuređenja granica i sfera uticaja. Izbrisao je iz istorije četiri velike imperije, Habzburšku, Nemačku, Osmansku i Rusku. Doprinos takvom kretanju istorije Srbije i južnoslovenski narodi platili su ogromnim ljudskim gubicima koje su takođe uneli u svoju političku zajednicu, nastalu iz neposrednog ishoda Prvog svetskog rata, u danima njegovog svršetka.

Možda je jugoslovenska ideja prevazilazila sopstveno vreme, i ono koje se odvijalo dugo potom, uključujući razdoblje druge jugoslovenske dezintegracije. Društvo nalik američkom, na ruševinama jedne gotovo arhaične istorije, koju su prožimale duboke raseline kultura i mentaliteta, bilo je suviše utopijsko, ali je trajalo, i ponešto od svojih iskustava, verovatno nenamerno, i neprimetno, unelo u načela evropskih integracija nastala, između ostalog, i u suočavanju s posledicama svetskih ratova. Progresivizam američkog predsednika Vudroa Vilsona takođe je bio deo političke stvarnosti, ali one koja se odvijala na samoj površini međunarodnih odnosa. Srbija je u rat ušla s namerama koje su bile odbrambene, i eventualno podrazumevale teritorijalno proširenje u Vojvodini i Bosni. Za Hrvatsku je Jugoslavija bila jedino prihvatljivo utočište od teritorijalnog rasparčavanja.

Jugoslovenska ideja bila je ozbiljna, u tim godinama, samo u Dalmaciji. Međusobne razlike i bliskost, sukobi i razumevanje, obeležili su svakodnevicu jugoslovenske zajednice i, štaviše, nasledile njeno istorijsko trajanje. Za Srbiju je ulazak u Jugoslaviju bilo i odricanje od stečene državnosti, koja je u drugoj polovini prethodnog stoleća za male narode bila ravna istorijskoj i političkoj privilegiji. Ali Srbija taj proces nije umela da dovoljno razume i iskoristi u smislu svoje ubrzane modernizacije i evropeizacije.

Da li je istorijski neuspeh Jugoslavije, i prve i druge, osnovica važnih neuspeha savremene srpske i hrvatske istorije? Takva pitanja se u historiografiji obično ne postavljaju, ali u izvesnim okolnostima mogu imati smisla. Zajednički okvir nudio je pre svega obostrano rešenje teritorijalnih potraživanja koja su, ostajući lišena očekivanih ostvarenja, generisala nacionalizme i političke krize. Centralizam i prestonički, dvorski narcizam u prvoj, i šovinizam specifične, klero-komunističke provenijencije, bili su osnovne tačke oslonca s koje je srpska istorija razarala tvorevinu koja je anticipirala integracije koje su dobile na ubrzanju nakon rušenja Berlinskog zida, uključujući lokalne, regionalne inicijative koje su jedna od suštinskih odlika evropskog koncepta. Razlozi svih hrvatskih nezadovoljstava takođe su dovoljno poznati. Nacionalne i transnacionalne dileme stvorile su bogatstvo kolektivnih identiteta koji su se u proteklih stotinu godina istorije transformisali prilagođavajući se novim idejama i stvarnim prilikama. Politički koncepti jugoslovenske zajednice daleko su, po razuđenosti i broju, prevazilazili njene sposobnosti da svoju strukturu podešava ubrzanju istorije koje je, tokom XX veka, i odmah potom, prevazilazilo trenutnu moć političke percepcije. Da li je ispravan utisak da uvide koji su savremeni isto tako prevazilazi stvarnost koja se približava stogodišnjici osnivanja prve jugoslovenske zajednice, u kojoj ta zajednica ponovo dobija izvesne obrise, u procesima ukidanja granica, ujednačavanja pravnih sastava, regionalnim ugovorima, ili obostranom kulturnom približavanju koje diktiraju masovni mediji?

Evropski kontekst srpske istorije vezane za jugoslovenski okvir mogao bi se iščitavati u kontinuitetu modernizacionih procesa, koji su bili i spori i osporavani, pre svega u vrednosnom, takođe evropskom smislu, ali i prožimanja sa strukturama hrvatske istorije. Neuspeh koncepta jugoslovenskog unitarizma obično se vezuje za sudbinu ličnog režima, ili diktature kralja Aleksandra I Karađorđevića, koja je nastupila nakon prvog sumraka jugoslovenskog parlamentarizma. Njegovo ubistvo u Marseju (1934) podsetilo je na nespornu spoljnu politiku u kojoj je tragao za osloncem u razvijenim evropskim demokratijama, koju je mogla da podrži i većina Hrvata. Atentat je proizveo i snažno emotivno dejstvo. Premijer Milan Stojadinović dao je svojom finansijskom politikom podsticaj oporavku od prve svetske ekonomske krize, bio je blizak s britanskom vladom, i ponudio novu osnovicu unutrašnjem jugoslovenskom jedinstvu, ili smirivanju, političkom saradnjom s bosanskim muslimanima i zaključenjem konkordata sa Svetom stolicom (1937). Otpor Srpske pravoslavne crkve je sam po sebi otkrivao dalekosežno dejstvo koji je konkordat mogao imati za odnose dve dominantne verske zajednice, mada HSS i Vlatko Maček nisu bili zainteresovani za konkordatsko pitanje. Svoj dubok otisak konkordat je ostavio upravo na srpskoj strani. U iščekivanju konstitucionalne reforme, koja će zadovoljiti većinu Hrvata, Slovenaca i Srba, Maček je oduševljeno dočekan u Beogradu (1938). Uspostavljanjem banovine Hrvatske (1939) trebalo je da bude rešeno i hrvatsko i srpsko nacionalno pitanje. Banovina Hrvatska imala je izabrani sabor i izvršnu vlast nad Hrvatskom, Slavonijom, Dalmacijom i nekim oblastima Bosne i Hercegovine. Na drugoj strani, smatralo se da je srpsko pitanje samo po sebi rešeno okupljanjem u Jugoslaviji, mada u jugoslovenskom

okviru nije postignuto neko zajedničko srpsko kolektivno osećanje. Slovenci su se konstituisali u nacionalno homogenoj banovini. Nezadovoljni svojim statusom ostali su Bošnjaci, Makedonci, Albanci i Crnogorci, koji se nisu u svemu poistovećivali sa Srbima ili Srbijancima. U stvari nezadovoljstva nisu bila vezana samo za kolektivna nacionalna osećanja. Komunisti su samim svojim organizovanjem nagoveštavali federalno preuređenje. Srpski kulturni klub ukazivao je na nezadovoljstvo svejugoslovenskim nacionalizmom i zalagao se za uspostavljanje konstitucionalne ravnoteže hrvatskoj posebnosti.

Ozbiljna pitanja opšteg jugoslovenskog identiteta bila su vezana za nesposobnost politike da ublaži nacionalne i socijalne disparitete, a u pojedinim slučajevima i njeno zaostajanje za kulturom. Evropeizacija Beograda u razdoblju između dva svetska rata, uključujući uspehe u urbanizaciji, ostala je usamljena i u kontekstu srpske stvarnosti, i, naročito, srpsko-hrvatskih odnosa.

Drugi svetski rat (1939–1945) je dodatno razjario sve jugoslovenske nacionalizme. U tom smislu se kretanje unazad, u odstupanju od normi i vrednosti evropske kulture i demokratije, nastavilo u samom procesu jugoslovenske rekonstrukcije. Jugoslavija se pod komunističkom vlašću, do početka pedesetih, najbrže sovjetizirala od svih zemalja koje su potpale pod uticaj i dominaciju Moskve, i taj proces se nastavio nakon sukoba Tita i Staljina (1948). U društvu koje je nakon završetka ratnih operacija, pod totalitarnom i nekompetentnom vlašću dodatno, i ubrzano siromašilo, time se i u političkom i kulturnom smislu dezintegrisalo, komunisti su zatečene nacionalizme u izvesnom smislu redizajnirali. Nova ideologija bila je prihvatljiva za široke siromašne i neobrazovane slojeve, mada je bila totalitarna, ekskluzivna, kolektivistička, katkad i zločinačka, možda i upravo zahvaljujući svemu tome. Migracije iz zaostalih, izolovanih područja u plodne ravnice i gradove, proterivanje banatskih Nemaca, odmazde nad građanstvom, sve je to nalikovalo seobama koje su pod osmanskom vlašću orijentalizovale stvarnost ili je vraćale na primitivnije oblike. Novi srpski nacionalizam narastao, unutar istog, komunističkog političkog i mentalnog sastava, na otporu zvaničnoj politici koja je povremeno upozoravala na „velikosrpsku hegemoniju“, mada su Srbi iz Hrvatske i Bosne činili udarnu snagu nove represivne, verovatno i ideološke aparature. Komunistički je, između ostalog, postao amalgam postojećih, tradicionalnih mitova, kosovskog kao stradalničkog i gubitničkog, i ruskog, koji se naročito uklapao u novu ideološku matricu. Novi kosovski porazi bile su ratne patnje i stradanja, uključujući katastrofalne strateške i demografske posledice „sedam ofanziva“. Na Sremskom frontu je namerno uništena potencijalna građanska elita. Novi Petar Veliki postao je Staljin. Na staljinističku pretnju u Srbiji i Crnoj Gori Tito je odgovorio osnivajući novi Gulag. Evropski kontekst srpske zbilje osporen je u potpunosti, i nije se uspeo oporaviti ni u deceniji koja je nastupila nakon reeuropizacije istočne Evrope, za koju su se stekli uslovi 1989, naprotiv.

Komunistički federalizam dodatno je podgrevao uzajamne nacionalne netrpeljivosti iznova otvarajući beskrajna teritorijalna pitanja koja su mogla imati smisla samo u institucionalnoj i političkoj izolaciji od posleratne evropske civilizacije. Temelji evropske unije postavljeni su istorijskim sporazumom Francuske i Nemačke. Komunisti su dodatno podstrekivali periferne nacionalizme, a srpske i hrvatske razlike preneglašavali ne samo učenjima o hrvatskom separatizmu i srpskom hegemonizmu. Politički i etički sporna suđenja generalu Mihailoviću i nadbiskupu Stepincu odigrala su se u istom smislu. Slogan o bratstvu i jedinstvu cinično je obezvređio sva dostignuća srpske i hrvatske kulture i sveo ih na bizaran etnografski patos. Nasilno je, kolonizacijom i proterivanjem Nemaca, stvorena

srpska većina u Vojvodini. I Hrvatska i Srbija zapravo su bile pod tihom, nezvaničnom okupacijom doseljenika, partizana, vojske i policije.

Novi talas modernizacije omogućen je tek sredinom šezdesetih, smenom šefa tajne policije i likvidatora Aleksandra Rankovića, i Titovim opredeljenjem u prilog reformske ekonomske politike. Rankovićeov pad je bio prvi institucionalan udarac protivnicima reformi koji su strahovali od političkih posledica ekonomske efikasnosti, od otvaranja tržišta koje bi podrazumevalo otvaranje ideja. Rankovićeova sklonost neobuzdanom nasilju postala je jedna od polaznih ideja vodilja novoga srpskog nacionalizma koji je počinjao da oblikuje pisac Dobrica Ćosić. U takvo ideološko i socijalno tkivo nacionalizma postepeno se uvlačila i Crkva, koja je počela otpadati od platforme ekumenske saradnje. Jedan od podsticaja bila je jednostrano proglašena autokefalnost Makedonske crkve (1967).

Novi srpski nacionalizam nastajao je i u izvesnom opiranju modernizatorskim dostignućima koja su se osećala od polovine šezdesetih. U srpsku kulturu su se vratili zapadnoevropski uticaji, promaljale su se nove umetničke i književne slobode, Amerika je postala bliskija od Rusije. Hrvatski nacionalizam je ukazivao na strukturu nomenklature i nezadovoljstva dometima ekonomskih reformi, pre svega nepostojanjem mogućnosti da Hrvatska suverenije upravlja svojim dohotkom. Na hrvatsko-srpskim odnosima prelamali su se i opšti dispariteti ruralnog društva, partijskog poretka, severa i juga. Propao je projekat zajedničkog jezika, podsticane su posebnosti crnogorskog identiteta. Otvoreno je kosovsko pitanje. Tito je početkom sedamdesetih iskoristio uzajamno nerazumevanje hrvatskih i srpskih liberala i resovjetizovao jugoslovensku politiku. Glomazan, zamršen i nelogičan savezni ustav (1974) zacrtao je novu komunističku budućnost u viziji Edvarda Kardelja, poslednjeg Titovog bliskog saradnika, potvrdivši da Jugoslavija u toj budućnosti postoji samo u staračkim fantazmagorijama koje su prevazilazili i tekuće vreme i stvarnost koja je trebalo da nastupi. Garant jugoslovenskog jedinstva ostali su sam Tito (koji je umro 1980), i vojska, čija je Jugoslavija ostala prinudni zatočenik i pošto je deceniju potom zaista nestala. Agresijom na sastavne delove sopstvene države vojska je postala generator zločina i simbol autoritarne politike koja se nije mirila s padom komunizma i perspektivom sloboda u kojoj je nomenklatura, preuzevši ideologiju kleronacionalizma, nastojala da opstane proizvođači i svoje naredne generacije.⁵¹

Srpska istorija se, umesto u sebi samoj, jasnije promišlja u opštem jugoslovenskom, naročito balkanskom konceptu. U istoriji Jugoslavije i balkanskih naroda slojevi prošlosti, istorijskog pamćenja, i naknadne fabrikacije prošlosti, njenom mitologizacijom, izrazito su se prožimali. Ne postoji apsolutna granica između sadašnjosti i prošlosti, niti između prošlosti i njenog istorijskog promišljanja. Nepostojanje oštrih granica izazivalo je potrebu za njihovim nasilnim povlačenjem, koje je važno i za prošlost i za budućnost. Balkanski dualizam dobra i zla nije sasvim jednostavan. O tome možda ne postoje dovoljna znanja. Ličnosti koje pripadnu istoriji istovremeno pripadaju i dobru i zlu, kao junaci i zločinci. Od bezbroj primera, ideologija „hrvatskog“ i „srpskog“ Dubrovnika, jedne od važnih dodirnih tačaka obostranih interesa i identiteta, imale je i svoje integrativne i svoje dezintegrativne uticaje, i razdoblja mirovanja, da bi čitavu prethodnu istoriju koja gotovo da je dosegala hiljadugodišnje trajanje, obesmisllila, u neobuzdanoj destrukciji,

⁵¹ O događajima koji su usledili pisao sam u poglavlju „*Srpska politika i raspad Jugoslavije*“: *Drugi dvadeseti vek, Službeni glasnik*, 2008, 135-156.

jedna banditska, pljačkaška pustolovina koja se, izdaleka, ideološki vodila iz Beograda (1991). Uporedo s tragičnim ljudskim žrtvama i varvarskim razaranjem, time je izbrisana i jedna dragocena struktura u kojoj je srpska prošlost takođe tragala za svojim evropskim ishodištem i identitetom.

Istorijski kolektivism je u svojoj suštini antiistoijski. Istorija kao nauka i istorija kao pamćenje nisu imanentne svim ljudskim zajednicama. Bilo je kultura, koje su nestale pred naletima superiornijih, agresivnijih civilizacija, koje su identitet održavale u večnom ponavljanju, ali je zapanjujuća njihova sličnost sa zajednicama, poput balkanskih, koje su prošlost tumačile na osnovama uverenja o suštinskoj nepromenljivosti jedinstvenog organizma zajednice posvećene sopstvenoj izuzetnoj ulozi koja je odlikuje od svih ostalih, naročito od njenih suseda. Iz stvarnih praznina, nepoznanica i diskontinuiteta, izrodila su se i kolektivna uverenja o izuzetnoj sposobnosti u proizvodnji istorije, i, istovremeno, o neumitnom usudu kolektivne paranoje. Zapravo je nepostojanje razvijene, racionalne, kritičke, prosvetiteljske i razvojne kulture bio jedan od uzroka opšte tromosti u vremenu, i propusta u pamćenju i promišljanju sopstvene prošlosti. Pravo i potreba istorijske reinterpretacije, koja je istorična sama po sebi, takođe se smešta u matricu napuštanja putanje kolektiviteta zacrtane u davnoj, gotovo mitskoj prošlosti.

Potreba za znanjem koja podrazumeva preispitivanje relativizira stvarne ili izmišljene porive. Svako mišljenje vrednije je, međutim, od onoga koji potiče iz tuđe naklonosti ili sopstvenog potvrđivanja. Najnovija srpska istorija upravo podseća kako je naivno tumačenje opštih, nejasnih, pojmova naroda, nacije, države, genocida, izdaje i žrtve postalo idejna platforma jednog projekta koji je, između ostalog, sa svim posledicama, izazvao dezintegraciju onih kretanja sopstvene istorije koja su se najednom počela tumačiti kao nametnuta i pogrešna.

Srpska istorija samo je jedna od paradigmi balkanskih kolektiviteta koji se međusobno ne podnose. Linije razdvajanja nisu suštinske razlike, ili suprotnosti. One se protežu iracionalnim pravcima koje povlače odnosi uzajamnih sličnosti, podrazumevajući prokletstvo malih razlika. Uzajamna osećanja prelivaju se po principu spojenih sudova. Pri tom svaka od zasebnih istorija balkanskih nacija i etničkih kolektiviteta ostaje autentična, zahvaljujući, između ostalog, paradoksima, kojima je ispunjena.

Svaka kultura, dok postoji, zahvaljujući, između ostalog, birokratskim i ideološkim barijerama, koje se suviše često podudaraju, ostaje ograničena i sopstvenim dilemama. Da li se i pogledi sa strane na srpsku i balkansku istoriju vezuju za osobinu balkanskih kultura da u onima drugim pre svega tragaju za sopstvenim iskrivljenim odrazu u ogledalu, i ovom slučaju je manje važno, kao pitanje koje se pre svega odnosi na idejne, političke i kulturne procese iz kojih takvi pogledi dopiru. Približavamo se stogodišnjici Prvog svetskog rata koji je u svetskoj i srpskoj istoriji započeo sarajevskim atentatom, ali je realizovan austrijskom i nemačkom agresijom na Srbiju. Takođe smo na izmaku razdoblja jugoslovenske dezintegracije, koja još uvek nije dobila svoje konačno institucionalno ishodište. Naročito su poduhvati srpske i hrvatske politike otvarali neprijatna podsećanja na nasleđe Drugog svetskog rata, otvorivši potrebu denacifikacije bivšega jugoslovenskog prostora u celini.

I Balkan se razgovetnije uočava spolja, nego iznutra. Balkan je prvi Treći svet u XIX veku i, sasvim izgledno, zadugo poslednje područje velikog procesa evropske integracije. Ta integracija bila je više nametnuta potrebama geopolitike, nego vrednosnim i demokratskim dostignućima. Ali se nad Balkanom, kao paradigmom, i dalje nadvija senka predrasuda, uključujući sopstvene, pojedinačne, o ukletom prostoru etničkih i rasnih mržnji, političkog

kolektivizma i pseudoreligiozne isključivosti. Takvoj istoriji nije lako ponuditi ujednačen pristup lišen strasti i emocija kojima se kontaminiraju i najtrezveniji pogledi sa strane. Teškoće se multipliciraju kad se pogled usredsredi na pojedinačne države ili nacije.

Evropska kultura koristila je Balkan i kao deponiju svojih najgorih ideja, gde ih je odbacivala uvek kad su postajale suvišne, ili su svojim truležom podsećale na neku nezgodnu prošlost. U tradicionalnoj evropskoj perspektivi, Balkan je mračna jazbina neslobode. I kad su se sticale, a tada se tehnologija nasilja naglašavala, slobode su bile kolektivne i isključive.

Balkanski nacionalizmi katkad su pre simptomi mentaliteta nego identiteta. Nacionalni identiteti u nedostatku političkog i kulturnog konsenzusa, koji obično nameću konzervativne dominantne i teško poverljive elite, svode se na podvlačenje uzajamnih razlika, netrpeljivosti ili osećanja ugroženosti, Grka, Bugara i Srba od Turaka, Hrvata od Srba, Rumuna od Mađara itd. Predmet istraživanja mogu biti apsurdni i paradoksi sami po sebi. Balkan je poprište antisemitizma i semitofilije istovremeno.

Srpski nacionalizam je prvi ostvareni evropski nacionalizam XIX veka. Tokom XX veka se dinamično transformisao, u izvesnom smislu, u tokovima koji nisu bili nevažni, oplemenjen je integrativnom jugoslovenskom idejom, i završio, trenutno, kao najznačajniji neostvareni evropski nacionalizam početka XXI veka. U tom smislu je važna osovina srpske istorije dvougao sa hrvatskom politikom i kulturom. Prokletstvo kolektivismu i uzajamnih netrpeljivosti oduzimalo je balkanskim narodima ogromnu razvojnu energiju. To prokletstvo je ljude, koje su nacionalizmi, u svojim degenerativnim, antiintegrativnim fazama zloslutno manipulirali, svodilo na beznačajne senke, na žrtve stihije, ali i na sopstvene slabosti i predrasude. Elite su poricanje individualizma, sloboda i prava nastojale da prenose iz epohe u epohu, samo se naizgled, površno, prilagođavajući novim pravilima ponašanja. Stratišta ljudskih sudbina i celih kultura postaju polazišta novih, osvetničkih pokolja, poricanja i brisanja. Jugoslovenski nesporazumi iz druge polovine XX veka proistekli su i iz ratova brojki, iz manipulacija njihovim umanjivanjem ili preuveličavanjem.

Srbija je Jugoslaviju stvarala iz potreba koje su, mada sopstvene, imale univerzalnu vrednost. Zvanična, vladajuća Srbija, koja se konsolidovala na početku XXI veka, nasledila je samo komunizam, koji je tumačila u semantici nacionalizma i klerikalizma. Pad komunizma je odložen nasilnom dezintegracijom. Srpski nacionalizam i Miloševićev zločinački poduhvat postajali su vremenom obračun s titoizmom koji su poistovećivali sa jugoslovenskom hladnoratovskom paradigmom ravnoteže između Istoka i Zapada. Taj projekat bili su, jednostavno, ideološka resovjetizacija i brutalna pljačka. Pozivajući se na očuvanje Jugoslavije, Srbija je uložila najviše napora da dekonstruiše i obesmisli jugoslovenski koncept. Mada je propadanje Jugoslavije istovremeno podrazumevalo propadanje Srbije, svaki oblik integracije bio je pretnja autoritarnom, postsovjetskom modelu. Zato se uništenje sopstvene istorije izrodilo u uništenje sebe same. Novi kolektivni identitet, u naizgled nelogičnom sinkretizmu komunizma, nacionalizma i klerikalizma, vremenom je sve više nalikovao učenjima marginalnih domaćih pokreta koji su, pola veka ranije, neuspešno pokušavali da Srbiju privuku nacionalsocijalističkom kulturnom krugu kao da pojave, koje su jednom propale, ne moraju nestati, nego mogu čekati svoje vreme.

U srpskoj političkoj kulturi često se ponavljalo uverenje da je posebna teškoća, ali i komparativna prednost, položaj Srbije na raskrsnici važnih puteva i linija tektonskih raselina civilizacija. Srbiju su, međutim, u razvoju i modernizaciji usporavali njen provincijalni teritorijalni položaj, kao i ruralna struktura i palanački politički mentalitet. Zato srpska

kultura, pre svega ona koja se ticala državotvornih poslova, nije bila u nemogućnosti da iskoristi prednosti susreta ili prožimanja civilizacija.

Možda je najnesrećnije ishodište srpske i hrvatske istorije u Bosni i Hercegovini, gde su se ulagala ogromna sredstva i žrtve, a izvlačila srazmerno neznatnu dobit. Tamo su Srbija i Hrvatska tragale za dodatnim potvrdama istorijskog, etničkog i kulturnog identiteta, i ljudskim resursima, uz neznatno zadovoljenje. Time se dodatno produbljivao sukob Srba i Hrvata kao dve od međusobno najsličnijih evropskih nacija, možda istog naroda, i podsticao bošnjački nacionalizam koji je, u traganju za sopstvenim izrazom i utočištem, povremeno napuštao sekularizam i odricao se evropskog identiteta. U Bosni su se slomili i osmanska provincijalna uprava, koja se vremenom raspadala, i austrougarska vladavina, koja je postajala razvojna i prosvećena, i habzburški imperijalizam, već groteskan, slupala su se sva tri udeona nacionalizma, srpski, hrvatski i bošnjački, a jevrejska zajednica gotovo istrebljena. Na Bosni se realizacijom hrvatskog pitanja i asimetrične podele Kraljevine Jugoslavije slomila prva jugoslovenska zajednica. Pre svega, na podeli Bosne između Srbije i Hrvatske odigrala se druga, takođe nasilna jugoslovenska dezintegracija. Zato je bosansko pitanje ostalo je jedno od ozbiljnih otvorenih evropskih pitanja na početku XXI veka.

Na Balkanu je uvreženo mišljenje da je taj prostor ključno poprište evropske istorije. I postoji nerazumevanje da je, i kad je važan, taj prostor samo njena sporedna, nekad i slepa ulica. Ali je Balkan nepravedno zapostavljen, ne samo zbog predrasuda koje se vezuju za njegove identitete, koje su nekad i osnovane, samo se njima preterano manipuliše. Zapostavljen je ne kao paradigma, jer to nije, i u tome je deo njegove izuzetnosti, nego kao koncentracija apsurdna, paradoksa i aporija kojima je ispunjen, osobinama koje takođe daju istoriji smisao. Istorija ionako nije sazdana na genetici ljudskog i društvenog racionalizma. Na tradicionalnom Balkanu su prošlost i budućnost samo pripadajuće faze prošlosti. Prošlost je mitologizirana i nedovoljno poznata.

Moderni balkanski nacionalizmi opterećeni su identitetima i teritorijama. Kolektivna uobraženja obično su izraz stvarnih društvenih prilika. Svaka balkanska nacija nastoji da obnovi teritoriju koju smatra prirodno svojom iz razdoblja svoje stvarne ili zamišljene teritorijalne ekspanzije. Ratovi se vode i onomastikom, toponomastikom, svim oblicima identiteta. Ti se identiteti smatraju hiljadugodišnjim, nacionalna zajednica transponuje u pradavnu, hiljadugodišnju prošlost. Koliko je Amerika stara, postavljaju se prezriva pitanja koja nisu lišena ponosa i samozadovoljstva.

Istorije balkanskih naroda su nesrećne i haotične, mada su strogo kontrolisane, ali istorijski inženjering obično ne uspeva. Elite nastaju i obnavljaju se iz nomenklatura, pod njihovom brigom i nadzorom. Nepostojanje otvorenog, slobodnog tržišta u smeni bioloških, političkih i kulturnih generacija značajno umanjuje sposobnost elita da razumeju sopstvenu ulogu u vremenu koje se, tokom istorije, neumoljivo ubrzavalo. Istorijska mitologija, koja je fikcija, realno postoji, i njena snaga je ogromna. Kosovo je srpsko na osnovu kolektivnog etničkog uverenja, a albansko i u svojoj sirovoj i ekskluzivnoj etničkoj stvarnosti. Balkanske nacije nastale su iz bezbroj sastojaka, pa ipak nigde nema tako isključivog narcizma kad su u pitanju uverenja o etničkoj izuzetnosti, nekad i čistoti. Sopstveno bogatstvo porekla, kaleidoskop sopstvenih kultura, svaki balkanski narod vidi kod svih ostalih, ali nije spreman da prizna kod sebe samog. U tom smislu bi se, u hrvatskoj kulturi, srpska istorija Sime Ćirkovića mogla iščitavati i kao sopstvena, čija su iskrivljenja, kao u imaginarnom ogledalu, gotovo zanemljiva.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI 41

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

The logo for FF press, featuring the letters 'FF' in a stylized font with a horizontal line through them, followed by the word 'press' in a lowercase sans-serif font.

ZAGREB 2009.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 41

Izdavač

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača

Damir Boras

Glavni urednik

Borislav Grgin

Uredništvo

Ivo Goldstein
Boris Olujić
Mario Strecha
Božena Vranješ-Šoljan

Tajnik uredništva

Hrvoje Gračanin

Adresa uredništva

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120 150, 6120 158, faks ++385 (0)1 6156 879

Časopis izlazi jedanput godišnje

Ovi su Radovi tiskani uz financijsku potporu
Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Naslovna stranica

Iva Mandić

Računalni slog

Boris Bui

Lektura

Ivan Botica

Tisak

Tiskara Rotim i Market, Lukavec

Tiskanje dovršeno u studenome 2009. godine

Naklada

400 primjeraka